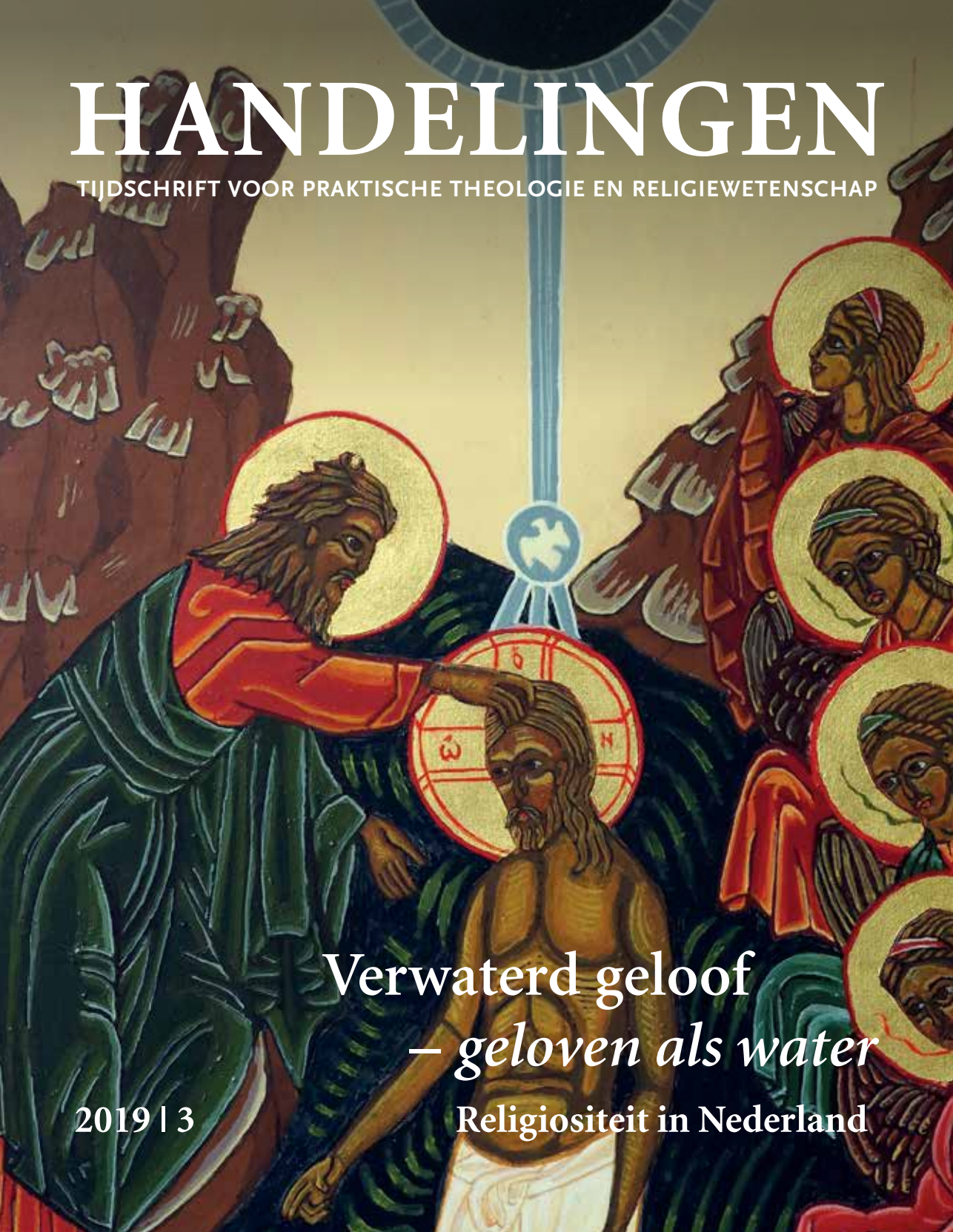

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Verwaterd geloof
– *geloven als water*

2019 | 3

Religiositeit in Nederland

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Verwaterd geloof – *geloven als water* Religiositeit in Nederland

EDITIEREDACTIE | MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER

INHOUD

- 3 **Verwaterd geloof – geloven als water**
MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER
- 9 **Levensbeschouwing in viervoud**
JOEP DE HART
- 19 **Veranderingen in katholiek Nederland**
Kwetsbaarheid en belang van instituties
ERIK SENGERS
- 27 **Het veelkleurige palet van meervoudige religiositeit in Nederland**
JOANTINE BERGHUIJS
- 41 **Geloven als levend water**
HELEEN RANSIJN
- 51 **‘Youth ministry’: praktijken van hoop?!**
RONELLE SONNENBERG
- 59 **Is nieuwe spiritualiteit eigenlijk wel zo nieuw?**
MAARTEN MEESTER
- 69 **‘Belangrijk dat er luikjes opengaan’**
Interview met hoogleraar Saskia Lavrijsen
TOM LORMANS
- 74 **Je laven aan een rijke diversiteit**
MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER

EN VERDER:	Aan de lezer	1
	In beeld	38
	Tips bij het thema	49/68
	De promotie	77
	Actueel	80

JAARGANG 46 | 2019 | 3 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

Dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), drs. Theo van Leeuwen, Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMC

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Foto's en illustraties

Iconenserie binnenwerk en voorzijde omslag:
Anke en Arie Voorwinden-Duurkoop
Fotocollage achterzijde omslag: René Rosmolen

Uitgave, administratie en advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u €1,- toeslag) bedraagt in Nederland €50,45; studentenabonnement € 27,00 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 65,00. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden Postbus 131, 3850 AC Ermelo T 0341 56 54 77 E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2019 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VBK|Media

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

(G)een hemels baldakijn

In de studentenkerk waarin ik nu al ruim dertig jaar actief ben, ben ik getuige geweest van een wisseling van ‘morele generaties’. Toen ik als student die kerk voor het eerst bezocht was ik verbaasd over het vergrijsde publiek: had ik daar wel iets mee? Nu ik zelf vergrijsd ben – een vriend raadde me onlangs met klem aan om daarvoor het woord ‘verzilverd’ te gebruiken – vraag ik me hetzelfde af over de jonge generaties.

Iedere generatie heeft een moreel profiel, dat wil zeggen typerende waarden, normen, gewoonten en ‘communities’. Ook mijn studentenkerk biedt daaroverheen niet langer een hemels baldakijn. Het genre van een kerkdienst wordt door veel jongeren niet meer herkend, en dus komen ze niet. De stijl van een dienst is voor de ene bezoeker ontroerend en prachtig getroffen, maar voor de ander vreemd en misplaatst. Het register werkt af en toe nog, wanneer bij ingrijpende gebeurtenissen solidariteit en transcendentie gevierd worden, al hebben kerken daar al lang geen patent meer op.

In dit nummer van *Handelingen* gebruikt Joep de Hart een treffende metafoor voor het kerkelijk beleefd geloof: ‘De kerken (zitten) als het ware bevroren onder het ijs: goed zichtbaar maar er zit geen enkele beweging in.’ Het is een ijzingwekkend beeld, althans voor de generaties die hun geloof steeds kerkelijk beleefden en in toenemende mate niet alleen hun kinderen maar ook leeftijdsgenoten zien afhaken.

Wie een volumeperspectief hanteert en daarbij de focus op Nederland richt, kan inderdaad niet anders dan tot de conclusie komen dat de kerken leeglopen en dat ‘het’ geloof daarmee in razend tempo verdwijnt. Nederland is veranderd van een levensbeschouwelijk verankerde samenleving naar een land van individuele alternatieven: ‘samen op ons eigen’. Nu is dat trouwens wel weer een relatief stabiel kenmerk. We leven in een polderland waarin verschillen van inzichten weliswaar een *sacrosanct* karakter hebben, maar in zo’n benauwde kaasstolp onvermijdelijk tot pragmatische consensus leiden.

Deze uitgave van *Handelingen* brengt dergelijke ontwikkelingen in beeld aan de hand van actueel cijfermateriaal, theologische reflecties en veel literatuurverwijzingen. De onderliggende observatie is dat religie individualiseert, deinstitutionaliseert en in dat proces verandert. Monique van Dijk-Groeneboer heeft de redactie gevoerd over een *special* die als naslagwerkje beslist bewaard moet blijven.

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Verwaterd geloof – geloven als water

De metafoor ‘water’ voor geloven verwijst naar christelijke uitdrukkingen, zoals ‘Ik ben het levende water’, een uitspraak van Jezus Christus. Dat dit geen bekende metafoor meer is in de huidige tijd zal evident zijn. Veel christelijke begrippen verdwijnen uit ons taalveld, omdat de kennis erover ook afneemt. Regelmatig is religiositeit in Nederland echter wel in het nieuws.

Met name jongere generaties kennen de christelijke kerk niet meer van binnenuit zoals dat vijftig jaar geleden nog vaak wel het geval was. Wat dat betreft lijkt religie, en zeker de christelijke religie, in Nederland te verwateren.

Regelmatig is religiositeit in Nederland echter wel in het nieuws. Meestal als er heftige gebeurtenissen zijn, zoals de aanslag in een Utrechtse tram. Voor de meeste Nederlanders gaat hun kennis van religie of van geloof zover als de media hen daarin inleidt. Dit betekent oppervlakkige kennis en vaak ook gekleurde informatie.

Juist in een tijdschrift als dit willen we enerzijds de cijfers benoemen en erkennen dat er een neergang in institutioneel geloven is, wat zou kunnen duiden op een zekere verwatering van religie of in elk geval van religieuze instituties. Anderzijds willen we ook serieuze aandacht geven aan de kern van geloven, geloven als leven gevend water. Die kern die zich in mensen zelf bevindt en waarvan de basis, de wortels, veelal liggen in het christendom, al is dat voor menig-

een van enkele generaties terug. Hoe religie er dan uit ziet als de instituties verwateren, komt in diverse bijdragen in dit nummer aan bod.

Blinde vlek

Het recente rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (december 2018) geeft aan dat veel elementen uit de christelijke traditie zich op de terugtocht bevinden. Ook in deze editie van *Handelingen* ontkennen we de secularisatie niet. We hebben het dan wel over een specifieke vorm van secularisatie: de afkalving van het lidmaatschap van christelijke kerken.

De islam neemt in omvang en betekenis toe en krijgt veruit de meeste aandacht in de media. Vooral omdat we daar als oorspronkelijk christelijk land het vreemde van zien, er onwetend over zijn en er soms angstig van worden.

Opnieuw op een gekleurde en veel te oppervlakkige manier: de media brengen niet voldoende fundamentele kennis aan bij mensen over de islam, waardoor alleen de buitenkant, en met name de extreme kant, van de islam wordt gecommuniceerd.

< ‘Elia aan de beek Kerit’

Omdat het christelijke gedachtegoed ons van oudsher nog iets meer bekend is, wordt daarover minder geschreven, tenzij er negatieve berichten te melden zijn. Wat religie nu werkelijk betekent voor mensen is helaas nauwelijks in de media te vinden. Zoals gezegd, er is vooral aandacht voor problemen die lijken te ontstaan door religie.

De blinde vlek voor religie in brede zin in Nederland, mede door de over-bestempeling van aandacht voor de islam, overschaduwde de mogelijkheden tot interculturele integratie. Juist de diversiteit in ons land kan onze kracht zijn, als we maar de tijd en ruimte nemen om echt naar de ander te kijken. Wanneer we werkelijk begrijpen welke religieuze drijfveren anderen hebben, als we mensen werkelijke aandacht geven en niet de oppervlakkige zoals in de media, worden anderen minder vreemd. Dan ontstaat er verbinding tussen mensen en kunnen waarden worden gedeeld of in goede harmonie verschillend blijven van elkaar zonder daarover een oordeel te hebben. Juist via religie in de zin van ‘geloven als stromend water’, kan er actief gestalte worden gegeven aan het talent van religieuze mensen voor goed samenleven.

Het gaat bij de cijfers over teruggang van religie vooral om de institutionele vorm van religie, van de grote wereldreligies en het christendom in ons land in het bijzonder. Het beeld dat we krijgen over deze religies is inderdaad reden tot bezorgdheid. De misbruik-rapporten in de Rooms-Katholieke kerk liegen er niet om en ook binnen de lokale kerken is er veel kritiek op de manier waarop zaken verdoezeld of zelfs ontkend werden. De bisschoppelijke synode hierover versterkt dat beeld. Institutionele kerken hebben momenteel een serieus imago probleem.

Wereldjongerendagen 2019

In de media krijgen deze zaken zoals gezegd veel aandacht, terwijl bijvoorbeeld inspirerende Wereldjongerendagen alleen op zondagochtend op een kleine zender ruimte krijgen. Toch weet ik uit persoonlijke ervaring dat daar werkelijk een mooi evenement plaatsvond. Juist als we het hebben over het imago probleem, zou de Rooms-Katholieke Kerk dit goed kunnen laten zien als tegenvoorbeeld. Daaruit kunnen katholieke gelovigen hoop putten voor de toekomst en ook andere mensen kunnen hoop putten uit de manier waarop jonge mensen daar in al hun culturele diversiteit met elkaar omgaan. Graag ga ik daar op deze plaats wat dieper op in.

Ik mocht de groep Nederlandse jongeren begeleiden naar de Wereldjongerendagen begin dit jaar in Panama. Het waren er honderdtwintig in totaal. Jonge mensen die vrij hadden kunnen krijgen om twee weken midden in het schooljaar (dus geen vakantieperiode voor ons) naar Panama te reizen én het geld ervoor bij elkaar hadden weten te krijgen.

Het thema ‘Wie ben ik’ was meer dan herkenbaar wanneer we zagen hoe anders deze Midden- en Zuid-Amerikaanse katholieken hun geloof vierden: uitbundig, dansend, vanuit het hart. Dan besef je weer hoe we in Nederland vooral cognitief lijken te geloven: met veel woorden, naar binnen gekeerd en volgens precieze regels, soms met moeite een hand

Diversiteit kan onze kracht zijn, als we de tijd en ruimte nemen om echt naar de ander te kijken

gevend tijdens de vredeswens. In Panama werd uitbundig gevierd naast ingetogen gebeden, vielen mensen elkaar in de armen en werden stil in gebed tot God. Ontroerend vond ik het om te zien dat volken waarvan de leiders elkaar niet bepaald vreedzaam tegemoet treden, daar elkaar extra warm ontmoetten, bijvoorbeeld jongeren uit Mexico en de Verenigde Staten. Dan voel je: zó is de liefde van God aanwezig.

Juist omdat de Spaanse taal voor veel Nederlanders lastig was, werd er meer met het lijf gesproken. Dat had meteen al een ander soort communicatie tot gevolg. Vooral in de gastgezinnen, waar weinig Engels mogelijk was, werd dit intens voelbaar. Daarvan waren jongeren ook erg onder de indruk. De armoede waarin velen leven was indringend, soms was er geen douche of toilet in huis. Toch waren de mensen vrolijk en dankbaar dat de jongeren bij hen kwamen logeren. Ze stonden hun eigen bed af en sliepen zelf op een matje. Ze kookten al vroeg in de ochtend rijst met kip voor hun logeers en deelden het eten met hen.

In themagroepen kwamen de jongeren enkele keren bij elkaar. Ook in mijn groep was het thema ‘Wie ben ik?’, dat we bijvoorbeeld in kleine groepjes bespraken. Daarbij werd duidelijk dat ze bijzonder getroffen waren door deze gastvrijheid. Ook een verhaal van een moeder bleef me bij. Ze zei dat ze zo blij was dat in deze week hun dorp zo super goed beveiligd was (er liep extreem veel politie rond inderdaad). ‘Nu kunnen mijn kinderen eens meemaken hoe het is als ze veilig over straat kunnen. Dit geeft hen de hoop op een betere toekomst; dat het kán.’ Normaal hebben ze er veel last van drugs, prostitutie en geweld maar nu was het er rustig en vredig.

Ook dan besef je weer hoe verschillend de wereld is, en dat wij in Nederland enorm bevoorrecht zijn. Het klagen over bijvoorbeeld trage wifi raakt dan ver op de achtergrond bij de jongeren. Je beseft weer wat essentieel is in je leven: veiligheid en gezondheid. Het maakt je nederig en dankbaar. Dat zag ik ook gebeuren bij de jongeren. Ze waren op reis gegaan met bepaalde vragen in hun eigen leven, zoals: Welke studie kies ik? Doe ik wel het juiste werk? Hoe geef ik God ruimte in mijn leven? Na de indrukken van deze reis kwamen antwoorden als vanzelf. Je weet weer duidelijker wie je bent en welke keuzes je wilt maken. Je hebt er ook over kunnen spreken met andere jongeren en met pastores als je dat wilde. Je eigen leven krijgt diepere betekenis en je hebt je horizon meer helder. Ontroerend om dit van de jongeren te horen en om een dergelijk evenement mee te mogen maken.

Deze ervaringen maken ook duidelijk dat geloven niet alleen binnen de kerkmuren hoeft te gebeuren en dat deïstitutionalisering dus niet het einde van religie hoeft te betekenen. Natuurlijk viel het geheel van de Wereldjongerendagen overduidelijk binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Er waren iedere dag eucharistievieringen en vanuit de lokale parochies werd veel georganiseerd en geregeld. Maar wat de jongeren het meeste raakte waren de gesprekken met andere jongeren van over de hele wereld, het samen onderweg zijn en het enorme besef onderdeel van een grote gemeenschap te zijn. Daar in Panama hervonden en versterkten ze hun eigen wortels.

In de eigen parochie is menig jongere alleen of met enkelen en vinden ze niet veel gespreks-

partners. Dat maakt het ook lastig, omdat juist in gesprek met anderen je eigen geloof groeit en je meer helder krijgt welke keuzes je wilt maken. Dan kun je je schuren aan meningen van anderen. Gelukkig kun je met de moderne technologie gemakkelijk in contact blijven met de reisgenoten, maar dat zorgt dus voor een andere manier van geloven. Niet meer wekelijks in het kerkgebouw, maar virtueel in gesprek met anderen en reizend naar samenkomsten met leeftijdgenoten. Een meer vloeibare vorm van geloven dus.

Een heel eigen geschiedenis

In mijn onderzoek onder middelbare scholieren (zie bijvoorbeeld *Religie & Samenleving*, 14 (2), juni 2019) wordt duidelijk dat kerkgang nog steeds afneemt net als dat traditionele godsbeelden verdwijnen. Als jongeren zelf mogen kiezen gebruiken ze toch het liefst het woord ‘geloof’ in plaats van religie, zingeving of levensbeschouwing. Vandaar dat in de titel van dit *Handelingen*-themanummer de woorden geloof en geloven voorkomen.

Vanuit de institutionele religie zal geloof verwaterd lijken, omdat de traditionele religieuze activiteiten afnemen, zelfs tot uitvaarten aan toe. Tegelijk kan geloof stromen als water, als we kijken naar andere vormen van religie. Naar multireligieus geloven, dus bijvoorbeeld het kiezen van onderdelen van verschillende religies. Of het bewust zelf zin geven aan het leven, maar zonder daarin iets transcendent, iets goddelijks, een plek te geven.

Hierbij is het belangrijk te beseffen dat we dat in Nederland doen vanuit een heel eigen geschiedenis, die duidelijk christelijk is. Bij

nieuwe vormen van zingeving en geloven klinkt vaak nog christelijke taal door, omdat die ons nu eenmaal heel eigen is. Bepaalde normen en waarden zijn van oorsprong christelijk, al zijn ze er ondertussen wellicht ver vanaf gegroeid. Ook hier kunnen we zeggen dat verwatering plaatsvond, omdat ze uit hun wortels en context los gezongen lijken te worden, en tegelijk zitten ze heel diep in velen van ons. Daardoor is kiezen voor een bepaalde levensfilosofie en daarover spreken of schrijven tegelijk soms zeer herkenbaar christelijk zonder dat de naam Jezus of God erin voorkomt. Het zit in het Nederlandse bloed, zo lijkt het wel.

Laten we beseffen dat we daarin weer sterk verschillen van ons omringende landen, zowel in West-Europa als van de wereld in zijn geheel. We hebben een andere geschiedenis dan Duitsland of Engeland of Denemarken, en zeker ook dan Tsjechië of Griekenland. Dat dit nog sterker geldt voor andere werelddelen liet het verhaal uit Panama al zien. Het is goed te beseffen dat we maar een klein land zijn, met een heel eigen geschiedenis en daarmee ook een specifieke context vormen voor religie in deze tijd.

Wat gebeurt er?

Met dat in het achterhoofd kunnen we nu dit themanummer openen. Daarin vinden we veel van die geschiedenis terug, bijvoorbeeld in de bijdragen van Joep de Hart en Erik Sengers. In de eerstgenoemde bijdrage is veel informatie te vinden over de stand van zaken van de grote wereldreligies. De ontkerkelijking en vergrijzing wordt beschreven en de mate waarin het beeld van Nederlanders over religie wordt bepaald door wat er in de media over verschijnt, waarbij

de islam veruit de meeste aandacht krijgt. Ook beschrijft De Hart het gebrek aan bindingskracht van de institutionele religies, waardoor andere spiritualiteit, opgebouwd uit zelfgekozen elementen van religies, juist in aanhang wint. Hij benoemt ontwikkelingen zoals de hierboven beschreven Wereldjongerendagen en waar-schuwt daarbij tegen optimisme voor de kerken.

Sengers schrijft over de veranderingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, en met name over die in de katholieke geloofsgemeenschap. Het is een openhartige bijdrage over de structurele en culturele veranderingen, over jongeren, migranten en financiën, en over mogelijke toekomstige ontwikkelingen van religieuze instituties.

Joantine Berghuijs bouwt voort op de kwantitatieve onderzoeken, maar beschrijft vooral de meervoudige religiositeit in Nederland, of meer specifiek: de modaliteiten van religieuze betrokkenheid, waarbij meervoudige religiositeit voor bijna een kwart van de bevolking lijkt te gelden. Dit is een gevolg van dat afkalven van de institutionele religies en het autonome zoeken naar religie en spiritualiteit dat hiermee gepaard gaat. Ze schrijft over de flexibiliteit, in ons thema: een waterige vorm van religiositeit, en over trouw zijn aan religie. Het daagt de lezer uit te bedenken waar hij of zij zelf eigenlijk staat in dit spectrum.

Heleen Ransijn neemt Barth en Schillebeeckx als uitgangspunt en problematiseert hun beoogd christelijk publiek, om vervolgens te benadrukken dat geloven ook individueel beleven is. Ze schetst lijnen voor een geloofwaardig christelijk geloven in de seculiere samenleving van vandaag. Ook hier is een nieuwe vorm van

religiositeit te vinden, die zich voordoet nadat de automatische vindplaats voor geloof in een instituut minder zichtbaar wordt.

Ronelle Sonnenberg maakt vervolgens een uitstapje naar jongeren in de kerk, waarmee we de lijn die in deze inleiding is aangegeven vanuit de Wereldjongerendagen verder uitgewerkt zien. Dit gebeurt in een concrete praktijk van religieuze educatie en religieus jongerenwerk, waar geloven stroomt en hoop geeft, juist via het concept van de hoop zelf. Een eigentijdse manier om de jonge generatie, die veelal geloof niet meer van binnenuit kent, toch weer aan te spreken.

Maarten Meester geeft een interessante filosofische bijdrage vanuit zijn eigen polemische ervaring als christelijk gewortelde en verwaterde gelovige, een nieuwe spiritueel.

Dit *Handelingen*-nummer is een themanummer met veel zaken om over na te denken: wat gebeurt er met religie in ons voormalig christelijke land? Waar vinden mensen hun geloof en inspiratie als het niet in de christelijke kerk is? Welke uitdagingen liggen er voor religieuze instituties te midden van het slechte imago, de beeldvorming in de media en toch ook veel zoekende mensen?

Monique (prof.dr. M.C.H.) van Dijk-Groeneboer is hoogleraar Religieuze Educatie en coördinator Universitaire Lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.
E m.c.h.vandijk@uvt.nl

СТОЕ ПРЕВРАЖЕНІЕ ГЛА НАШЕГВІНСА ХРТА

Levensbeschouwing in viervoud

Nederland verandert. Religie ook. Dat was zo en dat is nog steeds zo. In deze bijdrage bespreken we vier in het oog springende ontwikkelingen, die in ruim een halve eeuw het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap behoorlijk door elkaar geschud hebben. Ze zijn goed gedocumenteerd in de grootschalige onderzoeken die het Sociaal en Cultureel Planbureau al decennia lang uitvoert onder de Nederlandse bevolking.

De meest recente onderzoeken naar levensbeschouwelijke ontwikkelingen zijn samengevat in een recent rapport *Christenen in Nederland*, gepubliceerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau in december 2018. Het is het tweede deel in een drieluik. Het eerste deel (juni 2018) richtte zich op moslims in Nederland. Deel drie is dit jaar gepland en zal vooral ingaan op de verbreiding en impact van niet kerkelijk gebonden vormen van spiritualiteit en op de levensbeschouwing van buitenkerkelijken en expliciet niet-gelovigen.

Als er in het onderstaande enquêtecijfers worden genoemd, dan zijn die gebaseerd op het onderzoek *Culturele veranderingen in Nederland*, uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek (zie o.a. De Hart 2011, 2014; De Hart et al. 2013; De Hart en Van Houweligen 2018; Huijnk 2018).

Hoewel veel geciteerd, zijn de enquêtes die zijn uitgevoerd onder de naam *God in Nederland* namelijk niet geschikt om directe vergelijkingen te trekken tussen jaren. Dat komt vooral

omdat de methodologie van dataverzameling een drastische bijstelling onderging. In plaats van de mondelinge *face-to-face* interviews die tot en met de *God in Nederland*-editie van 2006 werden gehouden op basis van steekproeven uit de Nederlandse bevolking, maakte de laatste, die van 2015, gebruik van een web-enquête, uitgezet bij een internetpanel.

Voor het onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau geldt dit bezwaar van een methodologische breuk niet. Bovendien wordt het elke twee jaar gehouden en niet slechts eens in de tien jaar, zoals *God in Nederland*; eigenlijk is het onverantwoord uitspraken over actuele trends te doen op basis van een onderzoek met zo weinig meetpunten.

‘Ontkerkelijkend’ land

Dan nu de vier ontwikkelingen. De eerste daarvan is de sinds decennia aanhoudende leegloop bij de grote en vrijzinnige kerken. Nederland is een in hoog tempo ‘ontkerkelijkend’ land: al sinds 2000 zeggen elke dag gemiddeld 267 mensen hun kerklidmaatschap op. Het aantal weekend-kerkgangers daalt momenteel met 37.000 per jaar. En ze vergrijzen: de gemiddelde

< ‘Transfiguratie’

leeftijd van kerkleden neemt jaarlijks toe met 4,5 maand.

Er wordt veel gespeculeerd, vooral door mensen die de christelijke traditie behartigen, over het beklijven van het geloof, ook buiten een kerkelijk milieu. Maar daar moeten we toch geen al te grote verwachtingen van hebben. Net zo min als appeltaarten in boomgaarden aan de bomen groeien, komt kerkelijke betrokkenheid spontaan en vanzelf tot stand. En als zij eenmaal vorm heeft gekregen, moet zij onderhouden worden, wil de fut er niet uit gaan. Er is een sterke correlatie tussen kerkelijkheid en gelovigheid, in elk geval gelovigheid in de christelijke zin van het woord. Wat betekent dat die twee niet onafhankelijk van elkaar veranderen.

De afgelopen vijftig jaar kromp het aantal kerkleden met meer dan de helft en in dezelfde periode nam het aantal Nederlanders dat in God zegt te geloven af met 70%; het aantal dat de Bijbel ziet als Gods Woord met 75%; en het aantal dat gelooft in een leven na de dood met 60% (hier zijn ook alle mensen die geloven in reïncarnatie en dergelijke bij meegeteld).

Driekwart van de Nederlanders geeft te kennen dat de kerken weinig of niet aansluiten bij de eigen visie op de zin van het leven; driekwart betwijfelt of de kerken in staat zijn antwoord te geven op de belangrijke spirituele vragen van deze tijd; twee derde zegt weinig of geen vertrouwen in de kerken of religieuze organisaties te hebben. In de ogen van heel veel Nederlanders zitten de kerken als het ware bevroren onder het ijs: goed zichtbaar maar er zit geen enkele beweging in. Religie in Nederland? Nog even en zij is net zo uitgestorven als de opa van een dodo. Of toch niet?

Migrantenreligies

Want dit is niet het hele verhaal. Een tweede ontwikkeling is de opkomst en groei van migrantenreligies in ons land. Momenteel leven er ongeveer 850.000 moslims in Nederland, maar waarschijnlijk ook zeker zoveel christenmigranten. De toestroom van christenmigranten is in elk geval al sinds langere tijd veel groter, al wordt daar in de media weinig aandacht aan besteed, zeker als je het vergelijkt met de enorme publiciteit waarmee de moslimgemeenschappen voortdurend zijn omgeven.

Tussen 1996 en 2015 arriveerden 546.000 moslims in ons land tegen maar liefst bijna 1,2 miljoen migranten met een christelijk geloof, wat betekent dat van de migranten 26% moslim was tegen meer dan de helft (54%) christen. De groep christenmigranten groeit dus aanzienlijk sneller dan de groep moslims.

Onderzoek leert overigens dat Nederlanders het aantal moslims in ons land stevast te hoog inschatten. Ze denken dat gemiddeld 19% van de Nederlanders moslim is, in feite gaat het om zo'n 5%. Enkele jaren geleden brachten we als SCP een rapport uit over politieke prioriteiten onder de Nederlandse bevolking. In dat kader belden we ook een groot aantal respondenten op met enkele vragen over hoe zij aankeken tegen de levensbeschouwelijke situatie in ons land. Daar werd gretig op ingegaan en de oordelen waren niet mals.

De kerken zitten bevroren onder het ijs: goed zichtbaar, maar er zit geen beweging in

Net zo min als er appeltaarten aan appelbomen groeien, komt kerkelijke betrokkenheid spontaan en vanzelf tot stand

U denkt nu misschien aan misbruikschandalen of aan de bijbelvaste verwerping van homo-seksualiteit, abortus of euthanasie, maar die kwamen nauwelijks ter sprake. De realiteit bleek dat als je in het huidige Nederland Nederlanders vraagt naar hoe zij aankijken tegen religie en de toekomst van religie, ze in grote getale van wal steken over uitsluitend de islam. Hun beeld van religie wordt blijkbaar in hoge mate gedomineerd door ideeën over moslims.

Alternatieve spiritualiteit en ongelooft

Er is nog een derde ontwikkeling. Dat is het ontstaan van een heterogeen milieu van alternatieve spiritualiteit. Allerlei noties daaruit zijn inmiddels tamelijk gemeengoed onder de bevolking. Zoals dat er in elk van ons een echte, authentieke kern is te vinden, onbedorven door cultuur, geschiedenis en maatschappij. Dat je moet vertrouwen op je innerlijke stem en je bij beslissingen het best kunt laten leiden door je intuïtie. Dat de zin van het leven ligt in jouw innerlijke ervaring en de ontwikkeling van jouw individuele vermogens. Dat je religie zelf bijeen moet zoeken in de wijsheid van allerlei tradities en ideeën. Wat betekent dat het iets is dat voortdurend verandert tijdens je leven. Het gaat hier niet om woonspiritualiteit maar om zoekspiritualiteit, om een milieu waarin vooral veel zoekers actief zijn.

Hoeveel religies kan een mens aan? Als je het goed wilt doen, eigenlijk maar één – dat was

het antwoord in mijn jeugdjaren. Zoveel als je maar denkt nodig te hebben of je interesseert, luidt het antwoord dat beter in onze tijd lijkt te passen. Beide opvattingen brengen hun eigen, typerende wijze van religieuze beleving met zich mee.

In het eerste geval gaat het om nestgeur. Om herkenning en samen delen als bron van solidariteit. Om binnenwereld en buitenwereld. Om vaste grond onder de voeten, vaste rollen. Vanzelfsprekendheden en routines. Overlevering en fundamenteën. Antwoorden, voorschriften, absolute waarheden. Het grote, tijdloze verhaal.

In het tweede geval ligt het accent op inspiratie, nieuwsgierigheid, vrijheid. Op individuele ontwikkeling en informele contacten, kiezen op basis van je eigen ervaring, al naargelang de levensfase waarin je je bevindt en wat daar zoal speelt. Het gaat om voorlopige waarheden en intrigerende vragen. Om poreuze grenzen, flexibele rollen en openheid. Niet om wat het 'is', maar om wat het met jou 'doet'. Word je er door geraakt? Brengt het je dicht bij jezelf? Opent het nieuwe perspectieven?

De afgelopen pakweg vijftig jaar lijkt de eerste houding steeds meer concurrentie te hebben gekregen van de tweede. Wat niet betekent dat er simpelweg gesproken kan worden van vervanging. Beide opties bestaan naast elkaar. Ze hebben ook beide altijd deel uitgemaakt van de tradities van de wereldgodsdiensten.

Dient zich in de vorm van de belangstelling voor alternatieve, niet kerkelijk gebonden, ja zelfs veelal niet christelijk geïnspireerde spiritualiteit een keerpunt aan in het secularisatieproces? Daarover is veel gespeculeerd. Menig aspect van de alternatieve spiritualiteit vormt

niet zozeer een tegenkracht tegen de secularisatie, maar is er eerder de uitdrukking van, een demonstratie van de verzwakte bindingskracht van de geïnstitutionaliseerde religies.

Atheïsten en zinzoekers?

Er is nog een vierde ontwikkeling. Evangelische stromingen, Wereldjongerendagen, pioniersplekken in de Protestantse Kerk in Nederland, kerkennachten, de dorpskerkenbeweging, Top2000-diensten, het jaarlijkse spektakelstuk van The Passion, initiatieven als de Preek van de Leek: het borrelt en bruist in de pan met religieus en spiritueel Nederland, dat valt niet te ontkennen. Zolang we maar niet vergeten dat er door steeds minder Nederlanders uit gegeten wordt.

De categorie die met geen van beide veel affiniteit heeft – de geïnstitutionaliseerde religie én de alternatieve spiritualiteit – is al decennia lang aan een gestage opmars bezig. Het percentage atheïsten steeg in dezelfde periode van 16% naar bijna 29% (in 2018). Het percentage Nederlanders dat weinig tot geheel geen fiducia zegt te hebben in de toekomst van de kerken, nadert inmiddels de 75%.

De kloof met religieus Nederland wordt breder, de breuk met de kerk radicaler: het is vooral het percentage dat van huis uit nooit tot een kerk heeft behoord dat stijgt. De huidige buitenkerkelijken zijn, vergeleken met die van pakweg dertig jaar terug, vaker niet godsdienstig opgevoed en ze noemen zich vaker een echte atheïst of een uitdrukkelijk niet gelovig mens. De kans is klein dat deze groep ooit nog weer de weg naar de kerken zal inslaan. U weet wat ze zeggen op managementcursussen: ‘Van een omelet kun je geen doosje eieren meer maken.’

Mensen die met de kerken niets meer zeggen te hebben moeten we niet ineens gaan bestempelen als ‘zinzoekers’. Het is de vraag of ze wel zo massaal ‘op zoek’ zijn naar iets. Laten we trouwens niet vergeten dat ook binnen de kerken heel wat mensen op zoek lijken: naar meer eigentijdse vormen van beleven, naar wat in hun geloof nog wel en niet meer betekenis voor hen heeft, naar hoe het relevant te maken voor hun kinderen, naar een betere wereld misschien.

Maatschappelijke implicaties

De ontkerkelijking is de lezers van dit tijdschrift natuurlijk welbekend. Alsof ik naar u toe kom gehold om buiten adem te vertellen dat de Beatles uit elkaar zijn en Elvis is overleden. Hebben wij als SCP bijna tweehonderd pagina’s geschreven over een futiliteit? Ik dacht het niet.

Eén kortetermijn-gevolg van de snelle ontkerkelijking noem ik nog maar eens. Dat is dat het groeiend aantal niet-gelovigen en Nederlanders zonder enige kerkelijke affiniteit, in elk geval op korte termijn, waarschijnlijk geen goed nieuws is voor de toekomst van de maatschappelijke bewogenheid en inzet. Ik leg dat even uit.

Vergeleken met Nederlanders zonder kerkelijke affiniteit hebben kerkgangers relatief veel vertrouwen in andere mensen en geven ze in allerlei opzichten blijk van minder politiek cynisme. Zij hebben bijvoorbeeld vaker vertrouwen in instituties als de rechtspraak en

Het borrelt en bruist in de pan met religieus en spiritueel Nederland, maar er wordt steeds minder uit gegeten

Mensen die met de kerken niets meer zeggen te hebben moeten we niet ineens bestempelen als ‘zinzoekers’

de Tweede Kamer. Ze zijn al sinds jaar en dag beduidend vaker actief in het vrijwilligerswerk, ook als dit vrijwilligerswerk gericht is op niet-kerkelijke activiteiten. Kerkgangers doneren vaker en guller aan goede doelen. Ze zijn vaker aangesloten bij ideële organisaties. Ze geven eerder informele hulp en nemen vaker deel aan acties gericht op landelijke of internationale kwesties dan Nederlanders die niet bij een kerk zijn aangesloten. Bovendien blijken zij ook nog eens meer te hechten aan sociale vaardigheden bij de opvoeding van hun kinderen.

Onderzoek heeft sterke aanwijzingen opgeleverd dat hier de rol van de kerken als sociale netwerken waarschijnlijk doorslaggevend is. Je ontmoet elkaar in kerkelijk verband op regelmatige basis, wat het actief worden in de geloofsgemeenschap laagdrempelig maakt.

Vanuit dit binnenkerkelijke activisme treden *spillover*-effecten op naar een bredere maatschappelijk betrokkenheid. De stap wordt gezet van bijvoorbeeld het participeren in een kerkelijk initiatief gericht op ouderen, vluchtelingen of ontwikkelingshulp naar bijvoorbeeld een maatjesproject in de gezondheidszorg, taallessen aan migranten, vrijwilligerswerk in een derdewereldwinkel of activiteiten voor een milieuorganisatie (meer hierover o.a. in: Bekkers 2003, 2013; Dekker en De Hart 2002, 2006; Dekker et al. 2016; Graham en Haidt 2010; De Hart en Dekker 2005).

Dat levert twee conclusies op. In de eerste plaats dat wij – of we nu zelf kerkelijk zijn of niet – niet te luchtigjes moeten doen over de snelle ontkerkelijking in ons land. In de tweede plaats dat het nog maar de vraag is of de individuele zoekers uit het alternatief spirituele milieu in de genoemde opzichten een tegenwicht zullen kunnen bieden voor de leegloop van de kerken. De organisatiegraad is daar namelijk buitengewoon diffuus, de waardeoriëntatie individualistisch. Niet de toekomst maar toekomstig onderzoek zal het moeten leren.

Ontzuiling en ‘civil society’

Er was een tijd dat de verschillende geledingen van het christelijk geloof stevig verankerd waren in vele maatschappelijke instituties. In de honderd bloeiende jaren van het verzuilde Nederland lag het land er ordelijk bij, verkaveld tussen de uiteenlopende levensbeschouwelijke richtingen. Voor het grootste deel van de bevolking was de godsdienst richtinggevend bij beslissingen in het dagelijks leven: van de krant die men las tot de school waar men zijn kinderen heen stuurde, van de wijze waarop en het verband waarin men zijn vrije tijd beleefde tot de vakbond waarbij men was aangesloten, van de instellingen waaraan men geld doneerde tot de politieke partij waarop men stemde. Via de zuilen werd de religie buiten de kerkmuren met andere middelen voortgezet.

Tot ver in de jaren vijftig van de vorige eeuw bleef ons land een soort religieuze archipel, elk eiland met zijn eigen levensbeschouwelijke biotoop. Binnen de vertrouwde beschutting van hun confessionele zuil namen rooms-katholieken op geheel eigen wijze de omrin-

gende samenleving waar; hetzelfde gold voor het gereformeerde volksdeel en de socialist. Dat Nederland is verleden tijd.

Het Engelse ‘*Good fences make good neighbours*’ was gedurende honderd jaar het parool van omvangrijke bevolkingsgroepen. Maar vanaf de jaren zestig stak een nieuwe wind op, die zich in de loop van dat decennium tot stormkracht ontwikkelde. De turbulentie bracht de zuilen aan het wankelen, in hoog tempo werden de hekken neergehaald, waarna de schapen zich in alle windrichtingen verspreidden, daarbij menig herder in verwarring achterlatend. In de afgelopen halve eeuw hebben zich grote veranderingen voorgedaan in de godsdienstige beleving van de Nederlanders, waarvan de afbrokkeling van de kerkelijke deelname de meest zichtbare is.

In verschillende opzichten nemen de kerken een bijzondere positie in te midden van de vrijwillige verbanden die typerend zijn voor de vaderlandse *civil society* of het maatschappelijke middenveld. De kerkelijke hoofdrichtingen hebben een – vergeleken met andere maatschappelijke organisaties – lange geschiedenis, nog altijd aanzienlijke omvang en overwegend gemêleerd ledenbestand.

De kerken zijn van belang voor de maatschappelijke participatie vanwege de breedte van de onderwerpen waarop zij hun visie formuleren, de invloed die zij veelal blijken te hebben op de beslissingen van hun kernleden en de rol van moreel geweten die hun nog altijd door velen wordt toebedeeld. De meeste kerken zijn ingebed in uitgebreide sociale netwerken. Niet alleen bestaan er van oudsher tal van banden tussen de grote kerken en bestuurlijke instanties en circuits van politieke besluitvorming, maar

ook plegen kerken sterk geworteld te zijn in lokale gemeenschappen en informele interactiepatronen.

Kerken en sociaal engagement

Kerken fungeren niet alleen als instituties die spirituele en praktische bijstand geven aan hun leden, maar – ik signaleerde het al – genereren ook vaak breder sociaal engagement. Ze dragen in hoge mate bij aan allerlei onbetaalde vormen van sociale dienstverlening. Iets waaraan vooral in Amerikaans onderzoek veel aandacht is geschonken: in de kerkelijke gemeenschappen worden tal van activiteiten georganiseerd die mensen kunnen scholen in maatschappelijke vaardigheden, die hen kunnen socialiseren in pro-sociale normen, die het maatschappelijk bewustzijn kunnen verruimen en de weg openen naar rekrutering voor ook niet-kerkelijke vormen van activisme. Veel mensen die, vanwege hun opleidingsniveau en beroep, anders veroordeeld zouden zijn tot politieke passiviteit, kunnen via hun kerkelijke activiteiten competenties ontwikkelen die een effectieve participatie op andere sociale terreinen mogelijk maken. Dat lijkt zeker op te gaan voor de migrantenkerken.

Tot op heden is nog maar een beperkt aantal onderzoeken beschikbaar, maar die suggereren dat migrantengemeenten en migrantenkerken

Migrantengemeenten en migrantenkerken spelen een aanzienlijke rol bij de opvang en integratie van nieuwkomers

Kerken dragen bij aan allerlei onbetaalde vormen van sociale dienstverlening. Dit lijkt zeker op te gaan voor migrantenkerken

een aanzienlijke rol spelen bij de opvang en integratie van nieuwkomers in de Nederlandse samenleving. Zij bieden een ontmoetingsplaats voor geestverwanten in een land dat vaak nog niet vertrouwd is en zij verlenen geestelijke hulp of begeleiding bij ingrijpende gebeurtenissen (geboorte, huwelijk, rouwverwerking, ontslag, relatieproblemen). Daarnaast geven zij praktische bijstand door de migranten op allerlei terreinen wegwijs te maken in de nieuwe maatschappij (bij het aanvragen en gebruik van voorzieningen, bij medische zorg en onderwijs, bij sollicitaties en ontslag).

Bijna allemaal zijn ze erop gespitst via netwerken van steun en hulp de participatie van hun leden in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Zij dragen bij aan een goede sociale infrastructuur voor migranten en fungeren als communicatiekanalen – als spreekbuis voor migranten, maar ook als intermediair en aanspreekpunt van de overheid waar zij migranten wil bereiken. Bij het slechten van taal- en cultuurbarrières blijken de voorgangers van de kerken niet zelden een cruciale schakel te vormen.

Weer in het algemeen gesproken, valt vooralsnog geen duidelijke teruggang in de vrijwillige inzet waar te nemen, maar of dit zo zal blijven met een verdergaande ontkerkelijking van Nederland is onzeker. Het is mogelijk dat andere

groepen de rol van de slinkende groep kerkelijk gemotiveerde Nederlanders overnemen, maar het is de vraag of dit op korte termijn, op alle genoemde punten en op dezelfde wijzen het geval zal zijn.

Wat betekenen de ontkerkelijking en het verval van de christelijke godsdienst in ons land voor het publieke domein? Een blik op alleen de aantrekkingskracht van christelijk Nederland is daarvoor onvoldoende. Het is een vraag die in een volgend rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau opnieuw aan de orde zal worden gesteld, aan de hand van de daarin verzamelde gegevens over Nederlanders die betrokken zijn bij alternatieve spirituele stromingen en Nederlanders die zich uitdrukkelijk als ongelovig bestempelen.

Met het oog op de toekomst

Het beeld dat oprijst uit longitudinale onderzoeken is dat van een geleidelijke afbrokkeling van niet alleen christelijk Nederland, maar van de religieuze dimensie over een zeer breed front. Om de schok te verzachten kun je spreken van een transformatie van de religie, maar de waarheid is dat het vaak neerkomt op het verdwijnen van religie, op secularisatie.

Kerken lijken de meeste Nederlanders hooguit nog op vakantie te bezoeken, om zich te vergapen aan het theologische Disneyland van een gotische kathedraal. De bijbelse God hebben velen inmiddels opgelucht uitgezwaaid, zodat het feestje, nu deze norse en onberekenbare bemoeial is vertrokken, eindelijk eens goed op gang kan komen en wij onbevangen onszelf kunnen zijn.

Een ontwikkeling die al langere tijd gaande is,

is de toename – op allerlei religieuze terreinen – van de onzekerheid en twijfel. Daarbij moet onmiddellijk worden aangetekend dat die twijfel niet ten koste gaat van het ongeloof, maar van de geloofszerkheid.

De doorgaans laconieke reacties op de ontzuiling en het verlies aan relevantie van de christelijke godsdienst voor de Nederlandse samenleving (behalve als er in Nashville iets is bedacht), betekenen niet dat er een volstrekte onverschilligheid heerst met betrekking tot de toekomst van het christendom. In 2018 gaf nog altijd bijna twee derde van de Nederlanders aan in een bepaald geloof opgevoed te zijn.

Enigszins verrassend wellicht, ook gezien de alsmaar verder teruglopende aantallen kerkleden en kerkbezoekers: ongeveer de helft van de Nederlanders stelt dat ze het zouden betreuren als hun kleinkinderen (of eventuele kleinkinderen) in de toekomst geen christelijke feesten zouden vieren. Eveneens de helft van de bevolking zou het geen goede zaak vinden als er geen kerken meer in de buurt van hun woning zouden zijn. Gezien de desastreuze cijfers die ik noemde over de aantrekkingskracht van kerk en christendom in het hedendaagse Nederland zijn dit toch pikante uitkomsten.

Laten we wel wezen: bij secularisatie gaat het niet om een natuurverschijnsel, waarbij de kerken de dinosauriërs zijn en de moderne cultuur de meteor. Vaak ook wordt vanuit de huidige vervaging van de christelijke traditie zonder plaspauze geconcludeerd dat er geen behoefte meer is aan religie. Maar vanuit sociologisch perspectief en misschien ook vanuit de inspiratie waarmee het ooit allemaal begonnen is, kun je de kerken in hun huidige vorm zien als maar

één gestalte van religie, als maar één van de beddingen waardoor religie kan stromen. Kijk naar de klassieke muziek. Daar accepteren we met grote vanzelfsprekendheid dat elke tijd, dat elke uitvoerder zelfs, zijn of haar eigen interpretatie meebrengt.

Zoals Kwame Appiah onlangs nog eens heeft betoogd, is ook de geschiedenis van heilige teksten altijd die van hun lezers. Fundamentalisten lijden aan het Medusa-syndroom: datgene waar hun oog op valt, verandert in steen. Ze maken gefixeerd, uniform en star wat veranderlijk, pluriform en flexibel is (Appiah 2018).

Vragen op antwoorden

Religie heeft zich, door alle millennia van onze soort heen, in sterk wisselende contexten, telkens weer gemanifesteerd, wat er op duidt dat zij appelleert aan menselijke grondbehoeften. Er zijn bijvoorbeeld steeds minder kerkleden, maar daarmee is de behoefte aan verbondenheid niet verdwenen – op Koningsdag, tijdens sporttoernooien, bij rampen en herdenkingen, op internet niet te vergeten. Er wordt steeds minder deelgenomen aan kerkelijke rituelen, maar tegelijkertijd manifesteren rituelen zich op allerlei andere plaatsen (denk aan stille tochten of aan bermmonumentjes).

We willen ons leven niet meer gedictieerd hebben door de dominee, maar loop een wilde leukeurige boekhandel in en de planken buigen

*Kerken in hun huidige vorm
kun je zien als maar een
van de beddingen waardoor
religie kan stromen*

door onder de gidsen die ons vertellen hoe we een tuin moeten aanleggen en ons huis bewoonbaar maken, hoe we onze kinderen moeten opvoeden en gezond kunnen leven, hoe we een bedrijf moeten leiden en het ware geluk in een relatie kunnen leren kennen.

Dat mensen sinds jaar en dag behoefte blijken te hebben aan allerlei zaken die van oudsher verbonden zijn met religie betekent overigens niet dat het om een van de kerkelijke modaliteiten moet gaan die ons in onze nationale context vertrouwd zijn. Net zo min als honger (en de universele menselijke behoefte aan voeding) automatisch tot het boeken van een tafel in een restaurant of lidmaatschap van een eetclub leidt.

De antwoorden van het traditionele christendom spreken al decennialang een krimpend aantal Nederlanders aan. Maar geldt dat ook voor de vragen waaruit zij voortkomen?

‘Misschien’, schrijf ik aan het eind van het rapport dat we even voor de Kerst uitbrachten, ‘misschien wordt er minder gevonden en al helemaal pasklaar aangetroffen, maar daarom niet minder gezocht. Misschien duiken religie en spiritualiteit in het hedendaagse Nederland steeds vaker op als in een gebroken spiegel: herkenbaar, maar in stukken en brokken en niet op de plaats waar je ze verwacht.’

Over dit zoekgedrag, vaak buiten alle vertrouwde kaders om, gaat, zoals vermeld, een volgend rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Appiah, K.A. (2018). *The lies that bind: rethinking identity*. Londen: Profile Books.
- Bekkers, R. (2003). De bijdrage der kerckelijken. In: T.N.M. Schuyt (red.), *Geven in Nederland 2003: giften, legaten, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Houten/Diegem: Bohn, Stafleu van Loghum, 141-172.
- Bekkers, R. (2013). Geven van tijd: vrijwilligerswerk. In: T.N.M. Schuyt et al. (red.), *Geven in Nederland 2013: giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Reed business education, 107-123.
- Dekker, P., Hart, J. de (2002). Het zout der aarde: een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. *Sociale Wetenschappen*, 45, 1, 45-61.
- Dekker, P., Hart, J. de (2006). Kerkgangsters, investeerders in de civil society. In: P. Schnabel (red.), *Investeren in vermogen: sociaal en cultureel rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 317-338.
- Dekker, P., Blok, L. de, Hart, J. de (2016). *Continu onderzoek burgerperspectieven: kwartaalbericht 2016-3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Graham, J., Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: religions bind individuals in moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 1, 140-150.
- Hart, J. de (2011). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband: godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, Dekker, P., Halman, L. (eds) (2013). *Religion and civil society in Europe*. New York: Springer.
- Hart, J. de, Houwelingen, P. van (2018). *Christenen in Nederland: kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de, Dekker, P. (2005). Churches as voluntary associations. In: S. Rossteutscher (ed), *Democracy and the role of associations*. Londen/New York: Routledge, 168-196.
- Huijink, W. (2018). *De religieuze beleving van moslims in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Joep (prof.dr. J.J.M.) de Hart is senior wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Onderzoeksthema's: *civil society*, maatschappelijke participatie en religie. E j.de.hart@scp.nl

Veranderingen in katholiek Nederland

Kwetsbaarheid en belang van instituties

Kerkelijke instituties hebben het in Nederland niet gemakkelijk. Om verschillende redenen, die te maken hebben met de andere manieren van omgaan die mensen tegenwoordig hebben, staat hun voortbestaan onder druk. Dit heeft gevolgen voor de waarden die ze beschermen. Wat betekent afname voor de kerkelijke organisatie, voor roepingen, voor gebouwen, voor de categoriale pastoraal, voor religieuze gemeenschappen?

Tijdens de nieuwjaarsreceptie van het bisdom Haarlem-Amsterdam, begin januari 2019 in een overvolle Nicolaasbasiliek te Amsterdam, sprak Mgr. Punt de aanwezigen toe. De aanleiding voor deze extra feestelijke bijeenkomst – de nieuwjaarsrecepties van dit bisdom zijn altijd al een feest – was de benoeming van hulpbisschop Hendriks tot coadjutor. Dit betekent een wijziging in de bestuursstructuur van het bisdom, waarbij de coadjutor het recht heeft de bisschop op te volgen als die aftreedt. Tijdens zijn toespraak haalde de bisschop herinneringen op aan de begintijd van zijn bestuur. Hij vertelde dat hij vaak werd aangevalen op zijn beeld van een priesterkerk, en dat hij het belang van het gewijde ambt te sterk benadrukte. Nu staat deze bisschop erom bekend dat hij blij is met iedereen die zich voor de geloofsgemeenschap positief wil inzetten, maar hij legde dit accent, zei hij: ‘... omdat we een sacramentele kerk zijn. En daarvoor hebben we het gewijde ambt.’ Het ging hem er niet om mensen uit te sluiten, maar veilig te stellen, wat de kern is van de katholieke kerk en haar spiritualiteit: de sacramenten als tekens van Gods liefdevolle nabijheid, die door een speciaal ambt bewaard, doorgegeven en uitgedeeld worden.

‘Alles van waarde is weerloos’, schreef Lucebert. Dat geldt zeker voor religie: woorden als barmhartigheid, gerechtigheid, genade, en liefde zijn uitermate belangrijk voor mens en samenleving, maar

deze begrippen kunnen zich niet verdedigen. Om ze enigszins te beschermen en te onderhouden, om ze te leren en te praktiseren zijn instituties van belang.

In de sociologie zijn instituties niet per se grote, bureaucratische, anonieme organisaties. Instituties zijn voor sociologen gereguleerde

< ‘Petrus en Paulus’

vormen van gedrag, het zijn relatief stabiele patronen van hoe mensen met elkaar omgaan. Relatief, omdat die patronen van gedrag kunnen veranderen en daarmee de institutie. Een kerk, waarbinnen bovengenoemde begrippen naar voren (zouden moeten) komen, is zo'n institutie.

Dit gezegd hebbende, zien we meteen dat de kerkelijke instituties het in Nederland niet gemakkelijk hebben. Om verschillende redenen, die te maken hebben met de andere manieren van omgaan die mensen tegenwoordig hebben, staat hun voortbestaan onder druk. Dit heeft gevolgen voor de waarden die ze beschermen, en de waarden waar bisschop Punt en Hendriks voor staan en die zij hebben uit te dragen.

Die veranderingen in het instituut kerk zijn het onderwerp van deze bijdrage. Met name kijkt deze bijdrage naar de veranderingen in de rooms-katholieke geloofsgemeenschap. In de eerste paragraaf worden enkele recente onderzoekscijfers gepresenteerd vanuit het Sociaal en Cultureel Planbureau en *God in Nederland*. Dat gebeurt aan de hand van de tweedeling structurele en culturele veranderingen.

Vervolgens wordt ingezoomd op een aantal deelthema's die meer of minder onderzocht zijn: jongeren, migranten, financiën. Jongeren en migranten worden vaak als de hoop voor de toekomst gezien, maar hier wordt betoogd dat de *bottleneck* financiën zijn.

Daarna wordt gekeken naar een aantal toekomstige ontwikkelingen: wat betekent afname voor de kerkelijke organisatie, voor roeping, voor gebouwen, voor de categoriale pastoraal, voor religieuze gemeenschappen? Terugkerend thema is hierbij het institutionele aspect van het kerk-zijn.

In de conclusie wordt het belang maar ook de veranderende toekomst van religieuze instituties opgepakt.

Structurele en culturele veranderingen

In de sociologie wordt een onderscheid gemaakt tussen de structuur en de cultuur van een sociale groepering. De structuur is de relatie tussen de leden van de groep: hoeveel zijn het er, hoeveel contact hebben ze met elkaar? De cultuur is de inhoud van deze relaties: wat wordt er tussen de leden uitgewisseld, welke waarden en normen hebben ze? Aan de hand van dit onderscheid kan gekeken worden naar de veranderingen in de Rooms-Katholieke Kerk.

Lidmaatschap

Allereerst de structurele veranderingen, te beginnen met het lidmaatschap. Volgens de officiële gegevens is dat behoorlijk afgenomen in het laatste anderhalf decennium (zie tabel 1).

jaar	aantal (x 1.000)
2000	5.106
2003	4.533
2006	4.352
2009	4.212
2012	4.044
2015	3.882

Tabel 1 *Lidmaatschap Rooms-Katholieke Kerk Nederland (x 1000). Bron: De Hart & Van Houwelingen (2019), p. 37*

Voor de katholieke kerk betekent dit een ledenverlies van 24% in dit tijdvak van vijftien jaar. Dat ledenverlies komt door uittreding of overlijden. Mogelijk is het aantal zelfs hoger,

item	2003	2015	verschil
gemiddelde omvang parochie	2972	5347	+80%
aantal kerkgangers	385.675	186.700	-52%
% kerkgangers van de leden	9	5	-47%
aantal kerkgangers per kerkgebouw	216	123	-43%
aantal kerkgangers per parochie	253	257	+2%
% vrijwilligers van de leden	6,1	5	-18%
% vrijwilligers van de kerkgangers	71	104	+47
gemiddeld aantal vrijwilligers per parochie	180	268	+49%
gemiddeld aantal gelovigen per pastoraal werkende	3667	4769	+30%

Tabel 2 *Enkele samenvattende cijfers Rooms-Katholieke Kerk. Bron: De Hart & Van Houwelingen (2019), pp. 38, 40.*

gezien de soms gebrekkige ledenadministratie in plaatselijke parochies waardoor wijzigingen niet worden doorgevoerd.

Sociale relaties

Als we kijken naar een ander aspect van de structuur, de sociale relaties van kerkleden, dan vallen ook een aantal zaken op. In tabel 2 zien we duidelijk de gevolgen van het kerkelijk beleid van schaalvergroting dat is ingezet om de gevolgen van de teruggang op te vangen (hoewel niet is gezegd dat een ander beleid andere gevolgen gehad zou hebben): minder sociale contactmogelijkheden. Door de fusie van parochies neemt het aantal zielen per eenheid sterk toe.

Tegelijkertijd daalt het aantal kerkbezoekers in deze eenheden ook sterk. Momenteel gaat ongeveer 5% van de katholieken elke zondag naar de kerk. Hoewel het aantal kerkgebouwen is gedaald (met 15%), is het aantal bezoekers per kerkgebouw nog veel verder gedaald: minder kerkgebouwen leidt niet tot meer kerkbezoekers

per gebouw, en per parochie neemt het niet noemenswaardig toe.

Wat ook opvalt, is dat het percentage vrijwilligers gelijk is aan het aantal kerkbezoekers: statistisch is iedere kerkbezoeker vrijwilliger, de kerk is een gesloten systeem. Het percentage boven de 100% laat waarschijnlijk dubbeltellingen zien. Ook de sterke stijging van het percentage vrijwilligers per parochie moeten we zien als een gevolg van de daling van het aantal parochies, niet als een stijging van het aantal vrijwilligers. Interessant is ook dat het aantal gelovigen per pastoraal werkende is gestegen, wat laat zien dat de daling van het aantal personeelsleden (-34%) sneller gaat dan de daling van het aantal katholieken.

Geloofsovertuiging

Vervolgens kan gevraagd worden naar de cultuur van de katholieken, wat ze geloven. Hiervoor levert het onderzoek *God in Nederland* gegevens, die overigens in het SCP-rapport worden gebruikt voor verdere analyses.

item	percentage
theïst	17
christus Gods Zoon	45
bijbel Woord van God	13
bidden: enkele keren per dag	11
leven na de dood	22
leven na de dood: Hemel	13
religieuze wonderen	18
ervaring God/Hogere	13
geloof zeer grote betekenis	44

Tabel 3 *Geloofsovertuigingen rooms-katholieken*
Bron: Bernts & Berghuijs (2016), hoofdstuk 3

In deze tabel 3 ontbreekt een historisch en vergelijkend perspectief, dat had laten zien dat katholieken op deze traditioneel-christelijke geloofspunten in vergelijking met protestanten laag scoren, en vroeger veel vaster in hun geloof waren. Katholieken zijn eigenlijk de meest geseculariseerde geloofsgroep van Nederland. Dat heeft ook te maken met de structuur: als er minder gelegenheid is om persoonlijke geloofscontacten op te doen, en daar minder gebruik van gemaakt wordt (of in spiegelbeeld: als er meer alternatieven zijn voor zingeving), dan zal het geloof ook minder beleefd worden.

(Valse) hoop?

In de discussie over de toekomst van geloof en kerk wordt vaak verwezen naar jongeren en migranten als hoop voor de toekomst.

Wat betreft jongeren wordt gewezen naar de Wereldjongerendagen en naar de gegevens dat jonge gelovigen orthodoxer zijn dan hun ouders. Dat laatste is inderdaad een interessant fenomeen, maar het wordt in perspectief gezet als we

de cijfers zien dat de meeste jongeren helemaal niet betrokken zijn op geloof en kerk, en dat dit percentage de afgelopen generaties alleen maar is afgenomen. De overgrote meerderheid van de jongeren is geen kerklid, de meerderheid is ook niet gesocialiseerd in een kerkgenootschap, bijna niemand van deze groep bezoekt kerkdiensten, de instemming van jongeren (17-30 jaar) met de christelijke geloofspunten is dalend. Dit geldt met name voor jongeren uit een katholiek milieu.

Dat de jongeren die zich er wel betrokken bij voelen een hogere identificatie met kerk en geloof hebben, is op zich niet verwonderlijk: ze dienen zich meer te verantwoorden naar hun omgeving. Overigens geldt dit fenomeen met name in protestants-christelijke kring; ook hier blijven katholieke jongeren achter. De hiervoor gepresenteerde cijfers over vrijwilligers en kerkbezoekers bestaat vooral uit groepen (zeer) oude mensen. Het is dus heel mooi als er een paar honderd jongeren meegaan naar de Wereldjongerendagen, maar de socioloog ziet daarin niet een trendbreuk.

Iets soortgelijks is er ook met migranten aan de hand. Het is bekend dat migrantenparochies een grotere betrokkenheid kennen dan autochtone parochiegemeenschappen. En in de laatste zijn het vaak de echtparen van buitenlandse of bi-culturele achtergrond die betrokken zijn bij de kerk. Toch is het moeilijk om te zeggen of hier een toekomst ligt voor de kerk.

- Ten eerste zijn de migranten niet goed geregistreerd in de kerkelijke administratie. Veelzeggend is een verhaal over een kerk die gesloten moest worden wegens beperkt kerkbezoek, maar die in de middag vol zit bij de Engelsta-

lige dienst. Maar omdat die kerkgangers geen leden van de parochie zijn, ziet het er kwijnend uit.

- Ten tweede zal het aantal migranten in Nederland de 5-10% niet overstijgen, en is migratie met name een stedelijk fenomeen. Voor de grote afname van betrokkenheid zullen de migrantenparochies geen soelaas kunnen bieden.
- Ten derde bestaat de migrantenkerk bij de gratie van de migratie: zodra de kinderen en kleinkinderen zich hier thuis weten, nemen ze ook het (geseculariseerde) gedrag van de omgeving over. Van een omgekeerde missie waarover sommigen spreken is ook geen sprake: omdat de migratie-ervaring van belang is blijft de spiritualiteit van migranten vreemd aan de Nederlanders.
- Ten slotte zien we dat migranten de verhuizing te baat nemen om te switchen van kerkgenootschap.

Wat er nog bij komt, is dat jongeren en migranten de kerk bestuurlijk noch financieel in die mate ondersteunen, dat het mogelijk is de instituties blijvend te laten functioneren of daarin te innoveren. De inkomsten van de Actie Kerkbalans onder katholieken (zie Wikipedia) daalde tussen 2007 en 2016 van 60,2 miljoen naar 47,6 miljoen – hoewel er minder protestanten zijn, betalen zij veel meer. Een schamele 12 euro per ingeschreven katholiek, zoveel hebben ze voor hun kerk over. Ook hier zijn het weer voornamelijk de ouderen en de kerkbezoekers die geld overmaken, en die twee categorieën liggen zoals we zagen dicht bij elkaar.

Jongeren, voor zover ze naar de kerk komen en voor zover ze geld (over) hebben, betalen

minder en moeten ook in de betalingsmoraal ‘dat de kerk wat kost’ worden opgevoed. Iets soortgelijks geldt voor migranten, die vaak slecht betaalde baantjes hebben en geld moeten opbrengen voor familie in het buitenland; en ook zij zijn niet bekend met het Nederlandse systeem van kerkbijdragen.

In de besturen van parochies en caritas-instellingen zien we jongeren en migranten nauwelijks terug, wat ook te maken heeft met andere voorstellingen van organisatie, vrijwilligerswerk en bestuur onder deze groepen dan onder autochtone Nederlanders – die, het moet ook wel gezegd worden, over alles een mening hebben en daarover willen vergaderen. Vrijwillige inzet onder jongeren en allochtonen krijgt, zoals onderzoek uitwijst, vaak op andere manieren vorm dan tot nu toe gebruikelijk te meten en het is de kunst daarop aan te sluiten.

Institutionele toekomst

Het gebrek aan geld en aan vrijwilligers is de grootste uitdaging voor het instituut kerk in de komende jaren, en niet vanwege het instituut maar vanwege de waarden die daarin worden beleefd. Op een aantal aspecten zullen deze tekortkomingen, die ook als verandering kunnen worden waargenomen, tevoorschijn komen.

- **Bisdommen** Ten eerste in de kerkelijke organisatie zelf, concreet de bisdommen. In de afgelopen decennia zijn de uitgebreide dienstencentra en dekenaten wegens financiële tekorten afgebouwd. Dit leidde tot minder contacten met en sturing van het instituut. Dit werd in eerste instantie opgevangen door overname van de sturingsfunctie door de

bisdommen zelf, maar ook daar wordt de laatste jaren bezuinigd.

Dat heeft te maken met de afnemende geldstroom aan de parochies, die een gedeelte afdragen aan de bisdommen. De bisdommen gaan zich concentreren op de kerntaken die een bisdom heeft, en zijn voor andere impulsen afhankelijk van projectsubsidies en giften. De sturing wordt overgelaten aan de professionele krachten in het veld, die daar door vele dubbel functies vaak niet in voldoende mate aan toekomen.

Nu is het zo dat in de katholieke kerk geldt 'waar de bisschop is, daar is de kerk', maar omdat die niet overal kan zijn, is hij afhankelijk van dergelijke medewerkers om zijn autoriteit en charisma te doen gelden. Te verwachten is dat de katholieke kerk veel meer evolueert naar een netwerk van geloofsgemeenschappen die met een bisschop verbonden zijn.

- **Roepingen** Een tweede aspect waarop de tekortkomingen zichtbaar zullen zijn is het aantal roepingen. Als er minder gelovigen zijn, die ook in mindere mate naar de kerk gaan, zullen minder mensen (mannen) in de gelegenheid zijn de vraag van God te horen om zich voor Zijn kerk in te zetten. De laatste jaren zijn er weliswaar meer wijdingen dan een aantal decennia geleden, en ook het aantal priesterstudenten is weer stabiel, maar op een dergelijk laag niveau dat van vervanging van oudere generaties geen sprake is.

Het aantal gewijden in het ambt (priesters en diakens) is sinds 2000 dan ook verder afgenomen. De daling van het aantal pastoraal werken heeft te maken met bezuinigingen waardoor minder posities beschikbaar zijn. Dit alles heeft

tot gevolg dat er minder contactmogelijkheden zijn voor gelovigen met pastoraal werkenden. Bovendien heeft het gevolgen voor de bediening van de sacramenten, die in het katholieke geloofsleven en gemeenschapsleven zo belangrijk zijn. Dat leidt ertoe dat gelovigen deze beleving ergens anders (bij protestanten) gaan zoeken of op een andere manier (eigen vieringen), wat door de geringe betrokkenheid van katholieken makkelijk kan gebeuren en de band met het instituut verder verzwakt.

Te verwachten is dat pastoraal werkenden veel mobieler zullen worden om de geloofsgemeenschappen met woord en sacrament te verzorgen, en dat de volledig vrijgestelde bedienaar zal verdwijnen en daarnaast een inkomen moet verwerven.

- **Gebouwen** Een derde aspect waarop die tekortkomingen zullen ontstaan is op het gebied van gebouwen. De katholieke kerk kent relatief veel gebouwen die honderd tot honderdvijftig jaar oud zijn. Deze zijn veel te groot voor de gemeenschappen die daarin samenkomen: het aantal gebouwen is sinds 2000 met 15% afgenomen, maar het aantal gelovigen zoals we hebben gezien veel meer. De gebouwen zijn zeer onderhoudsgevoelig en kosten veel in het gebruik (verwarming), wat door een oudere, slinkende en minder bijdragende gemeenschap moet worden opgebracht. In het westen van het land moeten dringend de dure funderingspalen worden hersteld, gevolg van de veranderingen in het grondwater.

De oplossing is vaak verkopen en ergens anders in een kleiner en efficiënter gebouw gaan kerken, als dat laatste al gebeurt. Daardoor worden niet alleen de zichtbaarheid en de contactmogelijkhe-

den van de geloofsgemeenschap beperkter (veel nieuwe kerkgebouwen zijn niet meer als zodanig herkenbaar), ook gaat met de oude gebouwen een spiritualiteit, een mystieke vroomheidsbeleving vaak verloren.

Dat kan echter ook een kans zijn om de bronnen van het geloof op een nieuwe manier te ontdekken en in architectuur uit te drukken. Te verwachten is dat de katholieke geloofsgemeenschappen meer in kleine, huiskamerachtige settingen bij elkaar zullen komen (wat paus Franciscus overigens ook voor ogen heeft).

- **Categoriaal pastoraat** Een vierde aspect waarop tekortkomingen zullen ontstaan is op het gebied van het categoriaal pastoraat in gevangenissen, ziekenhuizen en zorginstellingen. Momenteel is de positie van de kerk, zeker in het leger en binnen justitie, stevig verankerd door afspraken tussen kerk en staat. Binnen de private zorginstellingen, die wel verplicht zijn geestelijke verzorging aan te bieden en dat vaak op neutrale wijze doen, zijn die afspraken er niet.

Wat gaat er echter gebeuren als de meerderheid van de Nederlandse bevolking geen binding meer heeft met de grote volkskerken? Dat is een vraag die nu al speelt, in het leger meer dan in justitie (nogmaals: binnen de zorg heeft men door neutralisering van de geestelijke verzorging al een eigen oplossing gevonden). De geestelijk verzorgers representeren steeds meer een instituut dat in brede lagen van de bevolking geen weerklank meer vindt. Dat vindt ook in de doelgroepen zijn weerklank: meer militairen maar ook meer gevangenen geven aan levensbeschouwelijk onmuzikaal te zijn, en die gaan niet allemaal naar de humanisten.

De vraag naar geestelijke verzorging, en zeker

denominatieve geestelijke verzorging neemt dus af – in een context waarin mensen bij uitstek geconfronteerd worden met zingevingsvragen (geweld, macht, schuld, ziekte, dood). Te verwachten is dat de institutionele verankering van de geestelijke verzorging zal verdwijnen en meer pastores van buiten worden gevraagd de taken over te nemen.

- **Het religieuze leven** Ten slotte zullen er tekortkomingen ontstaan op het gebied van het religieuze leven. De katholieke kerk kent een rijke diversiteit aan religieus leven, dat de laatste jaren sterk achteruit gegaan is. De actieve congregaties op het gebied van zorg en onderwijs hebben gezien dat hun taken overgenomen worden door de overheid. De contemplatieve congregaties voeren een leven dat in de huidige tijd nauwelijks meer begrepen wordt. Ook hier wrekt zich de daling van het aantal roepingen gecombineerd met de lage betrokkenheid van jongeren.

Bovendien hebben de religieuzen te lijden onder de misbruikaffaires die enerzijds hun imago en anderzijds hun financiële reserves uitput, waardoor ze niet in staat zijn om op andere manieren hun charisma te laten werken. Wel zijn er enkele roepingen in ordes die op het grensvlak van actie en contemplatie werkzaam zijn (dominicanen, franciscanen), maar dat is niet voldoende om de neergang te compenseren.

Ook zijn er enkele nieuwe gemeenschappen in Nederland actief, voornamelijk uit het buitenland en met buitenlandse geestelijken. Ook worden de kerken, kapellen van kloosters en de gasthuizen goed bezocht, hoewel concrete cijfers daarover ontbreken. Te verwachten is dat het religieuze leven kleiner zal worden en gedragen zal worden door buitenlandse religieuzen.

Belang van instituties

De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland kende het afgelopen decennium grote veranderingen in de betrokkenheid. Deze zijn te karakteriseren als een verandering van het instituut, als een verandering in het gedrag van mensen rondom de waarden die het instituut vertegenwoordigt. Waardoor die gedragsverandering, die verandering in de onderlinge relaties van katholieken en van katholieken met de leiders van hun gemeenschap is ontstaan kon in deze bijdrage niet uitgewerkt worden.

Maar we zien de resultaten van die veranderingen wel terugkomen: er zijn minder leden, die leden gaan minder naar de kerk, er zijn grotere parochies waardoor individueel contact minder waarschijnlijk is, pastores hebben meer contacten te onderhouden waardoor minder individueel contact is, er zijn minder gebouwen waar mensen terecht kunnen, er is minder geld om sturing te kunnen geven, er zijn minder vrijwilligers die meer tijd moeten besteden aan de parochiële zaken, en de gelovigen die er zijn, zijn minder betrokken op de traditionele boodschap. Deze gedragsverandering, die al langer aan de gang was maar sinds 2000 versterkt optreedt, kan gerust als een institutionele implosie gekenschetst worden. Kerkelijke jongeren en migranten geven een ander beeld, maar die kunnen de grote ontwikkeling niet bijsturen.

Toch zijn instituties van belang voor religie. Instituties beschermen de religieuze waarden tegen religieus populisme: ze beschermen waarden die een groter belang hebben dan de waan van de dag. Ook zijn instituties van belang om de religieuze waarden te onderhouden, door te geven, en zichtbaar te maken. Deze instituties,

de kerken, hebben het moeilijk omdat ze minder in staat zijn om het gedrag van mensen zodanig te organiseren, dat de betekenis van die waarden duidelijk wordt.

Voor zover er niet van wordt uitgegaan dat het instituut en daarmee de waarden verdwijnen, zal er een nieuwe vorm van institutioneel gedrag onder (katholieke) christenen dienen te ontstaan. In deze bijdrage zijn de contouren daarvan geschetst. De katholieke kerk zal evolueren naar een netwerk van geloofsgemeenschappen die met een bisschop verbonden zijn. De vrijgestelde bedienaar zal verdwijnen en de bedienaren zullen veel mobieler zijn om de gemeenschappen met woord en sacrament te bedienen. De geloofsgemeenschappen zullen in veel kleinere kringen bij elkaar komen. De institutionele verankering van de categoriale geestelijke verzorging zal verdwijnen en pastoraal werkenden van buiten zullen worden ingezet om de diensten te verrichten. En het religieuze leven zal kleiner worden. Binnen deze kaders zullen de specifiek katholieke waarden en spiritualiteit door degenen die het aanspreekt, of er door aangesproken worden, beleefd kunnen worden.

Literatuur

Bernts, T. en Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.

Hart, J. de & Houwelingen, P. van (2018). *Christenen in Nederland: Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Erik (dr. E.) Sengers is postdoc-onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology.
E e.sengers@tilburguniversity.edu

Het veelkleurige palet van meervoudige religiositeit in Nederland

In ons multireligieuze land zijn behalve de basiskleuren van de grote religieuze tradities ook steeds meer mengkleuren te zien. Dan gaat het om mensen die zich laten inspireren door meer dan één religieuze traditie en hun leven daarmee op creatieve wijze inrichten.

Dit artikel laat eerst zien dat meervoudige religiositeit bepaald geen te verwaarlozen verschijnsel is, en dat het niet alleen buiten, maar juist ook binnen de kerken voorkomt. Na dat cijfermatige begin deel ik met u iets van de vreugden, de worstelingen en de wijsheden die een rol spelen in het leven van meervoudig religieuzen, met wie ik voor mijn onderzoek aan de Vrije Universiteit en voor mijn boek *Meervoudig religieus. Spirituele openheid en creativiteit onder Nederlanders* (2018) contact heb gehad. Ten slotte besteed ik aandacht aan meervoudig religieuze betrokkenheid (MRB) en de kerken.

Dit artikel is grotendeels gebaseerd op genoemd boek, waarin de onderzoeksmethodiek uitvoeriger verantwoord staat dan hier mogelijk is.

Religieuze betrokkenheid

Doorgaande ontkerkelijking is een realiteit die in vele rapporten gedocumenteerd is (zie o.a. De Hart & Van Houwelingen 2018). Als het gaat

om religieuze betrokkenheid zijn kerklidmaatschap en kerkbezoek anno 2019 echter niet de enige ter zake doende indicatoren. In *God in Nederland* (Bernts & Berghuijs 2016) worden naast kerkleden (25%) en leden van andere religieuze gemeenschappen (7%) ook nog 'ongebonden gelovigen' (17%) en 'ongebonden spirituelen' (10%) onderscheiden, en samen maakt dit dat bijna 60% van de Nederlandse bevolking iets met religie of spiritualiteit heeft. Geloof en spiritualiteit trekken zich daarom niets aan van kerkmuren, want buiten de kerken zijn minstens zoveel mensen die zich met religie of spiritualiteit bezighouden als daarbinnen.

Voortbouwend op de gedachte dat lidmaatschap van een religieuze gemeenschap slechts een van de indicatoren van religiositeit is, hebben we in het onderzoek naar meervoudige religieuze betrokkenheid (MRB) aan de Vrije Universiteit getracht religieuze betrokkenheid op een meer gedifferentieerde manier in kaart te brengen, via wat we hebben genoemd: modaliteiten van religieuze betrokkenheid. Ze zijn geïnspireerd door

de dimensies van religiositeit van Glock & Stark (1965) en Smart (1998). Hiermee is geïnventariseerd hoeveel Nederlanders betrokken zijn bij een of meer religies, uit welke religieuze traditie of tradities zij putten en op welke wijze.

De modaliteiten van religieuze betrokkenheid zijn:

- affiniteit: geïnspireerd zijn, zich verwant voelen, de rituelen aantrekkelijk vinden of de ethische richtlijnen aansprekend vinden van een of meer religies
- praktijken en materiële cultuur: onder andere bidden, mediteren, vasten, vieren van religieuze feesten en bezit van voorwerpen met persoonlijke religieuze betekenis
- religieuze overtuigingen/geloof
- ervaringen en emoties gerelateerd aan specifieke religie of religies
- ethische richtlijnen ontleend aan een of meer religies
- sociale participatie: lidmaatschap van religieuze gemeenschap, bezoek vieringen, vrijwilligers- of beroepsfunctie binnen de gemeenschap
- zelfidentificatie, bijvoorbeeld: 'ik ben christen', 'ik ben moslim'

Deze modaliteiten zijn vertaald naar een groot aantal enquêtevragen (Berghuijs 2018, 275-285), die voor ons eind 2014 door bureau Motivation voorgelegd zijn aan een representatieve steekproef van 2177 volwassen Nederlanders. Bij elk van de modaliteiten konden respondenten aangeven aan welke religieuze traditie of tradities zij die relateren. Als iemand bijvoorbeeld stelde te bidden of te vasten, was de keuze

uit christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme, een andere, zelf te noemen religie, of 'geen enkele religie'; met andere woorden, de respondent bepaalt zelf of het voor hem of haar om een religieuze activiteit gaat (over de hantering van het 'wereldreligies'-model, zie Berghuijs 2018, 20-21 en 74-75). Als iemand met meer dan één religie verbonden is via een of meer van deze modaliteiten, rekenen wij hem of haar als meervoudig religieus betrokken (MRB'er). Samengevat zijn de resultaten van deze enquête weergegeven in tabel 1 (zie volgende pagina).

Zo is onder andere te zien dat 38% van de bevolking affiniteit heeft met het christendom, maar dat slechts 29% sociaal participeert, en dat 33% zich identificeert als christen. Zo ook voor andere religies, bijvoorbeeld het boeddhisme: 3% van de Nederlanders identificeert zichzelf als boeddhist, maar een veel groter aantal (12%) voelt affiniteit met het boeddhisme. Tevens is te zien (een na laatste kolom) dat religieuze praktijken en materiële cultuur veel belangrijker lijken te zijn in geleefde religie dan overtuigingen/geloof en sociale participatie. Traditionele metingen van religieuze betrokkenheid, zoals bijvoorbeeld die van het CBS, die vooral gebaseerd zijn op lidmaatschap ('zich rekenen tot') voldoen in deze tijd dus niet meer.

Meervoudige religieuze betrokkenheid

Met behulp van de enquêteresultaten kan berekend worden dat 41% van de bevolking met één religieuze traditie verbonden is. Ik noem ze 'mono religieus'. Daarnaast is 23% met twee of meer religieuze tradities verbonden: dat zijn de meervoudig religieuzen. Meervoudige

< 'Geboorte van Christus'

religie →	christen- dom	islam	joden dom	boed- dhisme	hindoe- isme	andere religieuze traditie	relatie met één of meer religies op deze modali- teit	relatie met twee of meer religies op deze modali- teit
modaliteit ↓								
affiniteit	38	6	5	12	5	1	51	11
praktijken en materiële cultuur	45	6	3	5	2	1	51	7
overtuigingen	17	3	2	2	1	1	20	3
ervaringen en emoties	23	4	1	1	1	1	29	2
ethiek	19	4	4	4	3	0,5	22	6
sociale participatie	29	4	1	1	1	0,5	34	1
zelfidentificatie	33	5	2	3	2	2	39	3
relatie met deze religie tot een of meer modaliteiten	55	10	12	17	9	9		

Tabel 1 Relaties met verschillende religies naar modaliteiten, in % van de bevolking.

religieuze betrokkenheid (MRB) is dus bepaald geen randverschijnsel. Daar moet wel bij gezegd worden dat het ‘vangnet’ voor MRB zeer ruim was, vooral door de modaliteit ‘affiniteit’. MRB blijkt onder alle leeftijdscategorieën in ongeveer gelijke mate voor te komen, en evenveel onder mannen als onder vrouwen. Wel is het aandeel hoogopgeleiden onder de meervoudig religieuzen relatief hoog.

Onder de mogelijke combinaties van religieuze tradities (Berghuijs 2018, 97) komen die tussen christendom en boeddhisme (13%) en christendom en jodendom (11%) het vaakst voor. Bij de combinatie jodendom-christendom is deels sprake van een artefact, omdat veel christenen zich verwant voelen met het jodendom vanwege het feit dat Jezus een Jood was, en omdat zij zich realiseren dat ze de geschriften

Religieuze praktijken en materiële cultuur lijken in geleefde religie belangrijker te zijn dan overtuigingen en sociale participatie

van het Oude Testament van de Bijbel gemeen hebben met het jodendom. Het gaat dan veelal om het erkennen en omarmen van de verwantschap tussen de twee religieuze tradities. Alleen in het geval van actieve deelname, bijvoorbeeld door betrokkenheid bij twee religieuze gemeenschappen, lijkt kwalificatie van de betreffende mensen als MRB’ers gerechtvaardigd. In de enquête blijkt dit slechts voor 3% van deze groep te gelden.

Hoe komt het dat mensen uit meerdere religies inspiratie gaan putten? In onze multiculturele samenleving zijn naast het christendom veel andere religies aanwezig: via allerlei media is er een overvloed aan informatie te krijgen. Dat kan ook leiden tot overname van elementen. Mensen kunnen nieuwsgierig zijn, interesse en openheid tonen ten opzichte van het nieuwe, of inspirerende contacten hebben met andersgelovigen. Een aanleiding kan ook zijn dat zij iets missen in de religie waarin zij zijn grootgebracht, zich storen aan daar heersende regels en dogma’s, of zich belemmerd voelen in hun zelfontplooiing.

De combinatie christendom-boeddhisme hangt samen met de moderne belangstelling voor oosterse religies. Colin Campbell kijkt in zijn boek *The Easternization of the West* naar de achtergronden van de westerse belangstelling voor oosterse religies. Hij concludeert

dat, terwijl de wereld economisch gezien ‘verwesterst’, het westen in spiritueel opzicht ‘veroosterst’. Diverse factoren hebben hieraan bijgedragen, waaronder de ontwikkeling van de natuurwetenschap, die de plausibiliteit van de bovennatuurlijke waarheidsclaims van het christendom heeft aangetast. Als de centrale geloofswaarheden van Jezus’ lijden en opstanding om de mensen te verlossen, evenals de andere bijbelverhalen niet meer zijn dan mythen, dan is het putten uit andere religies, en daarmee MRB, niet-problematisch. Bovendien is er binnen de oosterse tradities een grote nadruk op intuïtie en het ervaren van de werkelijkheid, het ontdekken van je levensdoel en het zelf sturing geven aan je leven. Dit past in de bredere epistemologische revolutie in het Westen waar de rede steeds meer verdrongen wordt door intuïtie, inzicht en gevoel, stelt Campbell.

Is MRB iets wat voornamelijk voorkomt bij ‘ongebondenen’, dat wil zeggen mensen die niet bij een kerk of andere religieuze gemeenschap horen? Integendeel! Van degenen die door lidmaatschap of kerkbezoek betrokken zijn bij de Rooms-Katholieke Kerk is 42% meervoudig religieus. Daarbij gaat het vooral om de combinatie met boeddhisme via affiniteit en ethiek. Binnen de Protestantse Kerk gaat het vooral om een combinatie met het jodendom, die zoals we zagen, grotendeels een artefact is.

Leven met meerdere religies

Cijfers over MRB zeggen nog niets over wat religieuze betrokkenheid bij meerdere religies betekent voor mensen. Welke emotionele waarde heeft de betrokkenheid bij elk van de tradities waar meervoudig religieuzen uit put-

ten, hoe duurzaam is die betrokkenheid, en welke behoeften en motivaties liggen er aan ten grondslag? Hoe trouw zijn mensen aan hun oorspronkelijke en hun andere religie(s)? In welke mate is hun betrokkenheid ingebed in een sociaal verband en in het dagelijks leven? Leidt MRB niet tot innerlijke spanningen of wrijvingen met de omgeving? Hoe reflecteren mensen over het naast elkaar bestaan van verschillende religies met verschillende waarheidsclaims? Hoe zien zij de toekomst van religie en welke idealen hebben zij op dat gebied?

In vervolgonderzoek besteedden we aandacht aan deze vragen, via twee vervolgenquêtes (Berghuijs 2018, 286-295) en vijftien diepte-interviews met meervoudig religieuzen. De vervolgenquêtes stelden ons in staat een groep van 177 meervoudig religieuzen en 80 mono religieuzen met elkaar te vergelijken met betrekking tot bovenstaande vragen. Het ging daarbij vooral om mensen met christendom als enige of eerste religie. De interviews leveren belangrijke aanvullende inzichten, doordat ze een inzicht geven in het leven van concrete mensen. In wat volgt zal ik kort een aantal resultaten uit beide onderzoeksbronnen behandelen.

Flexibiliteit

Meervoudig religieus betrokkenen blijken gemiddeld een grotere mate van flexibiliteit (Berghuijs 2018, 53-56 en 146-156) te hebben dan mono religieuzen als het gaat om religieuze denkbeelden en religieuze gemeenschappen: ze zullen die eerder achter zich laten als ze zich er niet meer in kunnen vinden (zie ook Berghuijs et al. 2018). De achtergrond van deze flexibiliteit is gelegen in hun pluralistische visie op religies.

Pluralisme staat voor de opvatting dat meer dan een (of alle) religieuze tradities even valide, zij het verschillende wegen naar verlossing, zijn.

Er waren drie stellingen over pluralisme in de enquête opgenomen, waaronder: ‘Verschillende religies geven verschillende aspecten van de ultieme waarheid’. Deze stelling wordt door bijna de helft (49%) van de mono religieuzen onderschreven, maar onder de meervoudig religieuzen is een ruime meerderheid (78%) het ermee eens. In het verlengde daarvan ligt de respons op een andere stelling: ‘Ofschoon er veel religies zijn, zijn er op het meest diepe niveau geen echte verschillen’: 35% van de mono religieuzen is het daarmee eens, en 70% van de meervoudig religieuzen.

Geïnterviewde Johan, die boeddhisme en christendom combineert, zegt:

‘Het is maar net hoe je het bekijkt, en of je er een punt van maakt of niet, weet je, en juist het maken van een punt is iets wat meer kapot maakt dan je lief is. [...] Oké, je verzamelt verschillen, maar het hoeft geen probleem te wezen.’

Hij probeert iedere dag te mediteren. Soms bidt hij, en dan meestal na een meditatie, ‘want dan ben je veel meer geconcentreerd’. Op de vraag op wie of wat hij zich dan richt, antwoordt hij:

‘Ik koppel Jezus dan in die zin, eh, de Heer, aan een soortement innerlijke vlammen in jezelf, ge-

In oosterse tradities grote nadruk op intuïtie, het ontdekken van je levensdoel en het zelf sturing geven aan je leven

woon een goddelijke vlam eigenlijk. Ik weet niet hoe ik het zou moeten uitleggen eigenlijk, maar Jezus is een aspect in mezelf, zo ervaar ik het. Zijn hele proces van sterven en wedergeboorte [...] is eigenlijk gewoon een mindfulness-houding ook voor mij. Dat je dingen ervaart, maar ook weer laat gaan. Dat je dingen laat gebeuren, of laat herboren worden, maar ook weer laat sterven in die zin.’

Meervoudig religieuzen blijken terughoudend en relativerend met betrekking tot waarheidsclaims, want, zo stellen zij, daarbij gaat het slechts om uiterlijke vormen of symbolische verwoordingen van wijsheden. Bovendien leggen zij meer nadruk op praktijken en ervaringen in plaats van op ideologie. Door hun aandacht te verdelen tussen hun verschillende religieuze bronnen, lijken emotionele en institutionele banden voor elke religieuze traditie minder sterk. Dat kan, maar hoeft echter niet in tegenspraak te zijn met een intensieve beleving van het religieuze, juist via die meervoudige betrokkenheid.

Marian, een voormalige katholieke non die trouwde met een moslim, zegt:

‘Ik ben ook steeds terughoudender om te praten over God of over Jezus, [...], ik neig er ook steeds meer naar te denken van: er is gewoon een hele andere dimensie in ons leven. En Jezus heeft ons daar iets van verteld.’

Yvonne haalt graag een motto van de Amsterdamse politicus Wibaut aan:

‘Er is maar één land: de aarde
Er is maar één volk: de mensheid
Er is maar één geloof: de liefde’

Overigens stellen veel van de geïnterviewden dat liefde de kern is van religie.

De academische discussie over MRB is gestart onder theologen. Cornille (2002) muntte de term *multiple religious belonging*. Zij betwijfelt of het wel mogelijk is om tot twee religieuze tradities te ‘behoren’. Voor haar is *belonging* een tweezijdig proces. Het is niet genoeg dat een subjectief gevoel van verwantschap of affiniteit met een religieuze traditie of elementen daaruit ervaren wordt. Het gaat om de intentie tot volledige toewijding van de kant van het individu aan de ene kant, en de erkenning door de religieuze gemeenschap aan de andere kant. De eis tot exclusieve en volledige toewijding maakt volgens Cornille *multiple religious belonging* weliswaar niet totaal onmogelijk, maar wel een hoge uitzondering.

Theoloog Schmidt-Leukel (2008; 2009) is daarentegen van mening dat de bezwaren die tegen MRB worden ingebracht (aantasting van de waarheid, oppervlakkigheid, inconsistentie, en verlies van identiteit) weliswaar mogelijke valkuilen vormen, maar dat meervoudige religiositeit ook een teken kan zijn van religieuze volwassenheid en flexibiliteit. Zo kunnen nieuwe, waardevolle inzichten en ervaringen worden geïntegreerd in iemands oorspronkelijke geloof. Je kunt religies als wegwijzers in het leven zien, stelt hij. De weg is dan het concrete leven, en de religies helpen ons die weg te gaan.

Religieuze trouw

Is er te midden van die grote flexibiliteit en relativering ook plaats voor trouw in religieus opzicht? We stelden een open vraag in de

	Mono religieuzen	meervoudig religieuzen
God	50	27
normen en waarden	21	16
Jezus	1	7
traditie	1	5
mezelf	9	34

Tabel 2 Religieuze trouw bij mono religieuzen en meervoudig religieuzen. De belangrijkste vijf antwoordcategorieën in % per groep.

enquête: ‘Aan wie of wat bent u in religieus opzicht trouw?’ Antwoorden die vaker voorkwamen werden in categorieën samengenomen en geteld. Tabel 2 geeft de volgorde van frequentie waarmee elke categorie voorkomt.

De meervoudig religieuzen hebben exact dezelfde volgorde in frequentie als de mono religieuzen, op één belangrijke uitzondering na: ‘mezelf’ komt het vaakst voor. Deze resultaten illustreren de individualiserende tendens bij meervoudig religieuzen, maar ook een rode draad, of een overkoepelende, samenbindende instantie. Meervoudig religieuzen hebben geen vastomlijnd godsbeeld, maar zijn eerder ‘ietsist’ of agnost, terwijl mono religieuzen vaker in een god of hogere macht geloven (theïst zijn).

Een treffend citaat rond religieuze trouw wordt gegeven door een christelijke vrouw die andere religies verkent en dat beschrijft als volgt:

‘Ik ben niet in andere tradities geworteld ... Het is alsof je rondtrekt met een tent. Telkens naar een andere plek, maar wel vanuit die tent. Dat is de basis.’ (Van Holland 2016)

Religie als zoektocht

Meervoudig religieuzen zijn veel meer dan mono religieuzen geneigd om religie als een zoektocht te zien (Berghuijs 2018, 56-60 en 160-165). In godsdienst-psychologische termen: zij hebben veel vaker een *quest*-motivatie, dat wil zeggen dat zij nieuwe inzichten als voorlopig beschouwen, niet geneigd zijn iets tot absolute waarheid te verheffen, blijven zoeken, en twijfel toelaten en soms ook verwelkomen.

Zo stelt geïnterviewde Bert op de vraag aan wie of wat hij trouw is in spiritueel opzicht, primair trouw te zijn aan twijfel, onder het motto: ‘twijfel is bezinning’, en: ‘wie nooit twijfelt leert niks’.

Overigens hoeft een *quest*-motivatie niet te betekenen dat men voortdurend op zoek is naar totaal iets nieuws of anders. Het kan ook duiden op een geleidelijke spirituele ontwikkeling en verdieping binnen de religieuze tradities waarbij men zich thuis is gaan voelen.

Religieuze tradities als hulpmiddelen

Een aantal meervoudig religieuzen die ik heb gesproken zien de verschillende religies vooral als intermediairs of hulpmiddelen bij het leiden van een goed leven, als zij ze omschrijven met beelden als ‘wegwijzers’, ‘kledingstukken’ die je kunt wisselen, ‘facetten van een diamant’, ‘glas-in-loodramen’ waarachter een en hetzelfde licht schijnt, of ‘instrumenten in een orkest’.

Roshni, die boeddhisme en hindoeïsme combineert, zegt:

‘De manier waarop ik mijn spiritualiteit beleef, het is een hulpmiddel. Heel lang was verlichting bereiken het doel. Nu denk ik: de kans is klein

dat ik dat ga bereiken, in ieder geval in dit leven, dus het is nu mijn hulpmiddel om mezelf zoveel mogelijk te ontwikkelen als mens, en om een zo stabiel en gelukkig en compassievol wezen te worden. Misschien is dat het doel.’

Ethiek en toekomstidealen

Meervoudig religieuzen hebben een sterke neiging te wijzen op wat zij zien als de kern van alle religies: liefde, of naastenliefde, ontmoeting, en eenheid in verscheidenheid. In het verlengde daarvan spreken zij ethische idealen voor de toekomst uit, die vooral gericht zijn op meer verbinding: liefde voor jezelf, voor de ander en voor de aarde, maatschappelijke betrokkenheid, duurzaam leven, ja zeggen tegen een multiculturele en multireligieuze samenleving, verdraagzaamheid, vrede, gerechtigheid. Idealen, waarbij mensen uiteindelijk vanuit de afgescheiden religies komen tot datgene wat ze overstijgt.

Worstelingen

In een aantal interviews komt een belangrijke ‘andere kant van de medaille’ met betrekking tot MRB naar voren: er kunnen wrijvingen in relaties ontstaan. Een paar voorbeelden.

Hilde, die christendom en boeddhisme combineert, werd pijnlijk getroffen door het commentaar van een vriend tijdens een lezing over MRB, die het had over ‘maar wat rondhoppen’, ‘de krenten uit de pap pikken’ en ‘winkelen in de snoepwinkel’.

Alleenstaande moeder Amy, die christendom en islam combineert, maar zich niet officieel heeft

bekeerd tot de islam, heeft moeite met de religieuze opvoeding van haar vierjarig zoontje. Haar kind wil duidelijkheid en zekerheid, maar kan haar genuanceerde en relativiserende denkbeelden nog niet verwerken. Ook vindt ze het lastig over haar geloof te spreken met haar familie en voelt ze zich onzeker tegenover andere mensen die willen weten wat haar religieuze identiteit is.

Hannah, die christendom en jodendom combineert, werd na lange tijd van betrokkenheid bij een joodse gemeenschap, er naar eigen zeggen ‘uitgeschopt’, omdat ze geen joods bloed heeft.

Verlangen

Meervoudig religieuzen ervaren zichzelf veelal als ‘anders dan anderen’ omdat ze hun individuele koers varen en voelen zich daardoor vaak niet thuis binnen traditionele religieuze gemeenschappen. Toch leeft onder hen een sterk verlangen naar een religieuze gemeenschap van gelijkgezinden. Veel auteurs, onder wie Charles Taylor (2003) hebben geschreven over de spanning tussen twee basismotivaties: het individuele verlangen naar zelfstandigheid/authenticiteit, en het horen bij en erkend worden door anderen. Die spanning is ook aanwezig in het geval van religieuze authenticiteit en betrokkenheid bij religieuze gemeenschappen.

Meervoudig religieuzen en de kerken

We zagen eerder dat binnen de *mainstream* kerken 42-43% meervoudig religieus is. En zelfs als we de combinatie christendom-jodendom niet meetellen, dan blijft er nog 25% over. Zij combineren hun betrokkenheid bij het christendom met elementen uit een andere religie.

Zijn kerken zich hiervan bewust? Welke uitdagingen biedt dit voor de gemeenten? Is MRB iets om te trachten in te perken, te gedogen, of te bevorderen? En zou de kerkleiding, landelijk of lokaal, willen of moeten reageren op meervoudige religiositeit binnen de kerk? Daarbij speelt uiteraard ook de vraag of en in hoeverre een kerkleiding iets te zeggen heeft over het gedrag van individuele bezoekers of leden. Welke houding is het meest in het belang van de gemeenschap? Die vragen bieden volop stof voor vervolgonderzoek en bezinning.

Voorproefje

Als voorproefje daarop sprak ik met een groepje van circa vijftien pastores binnen de Protestantse Kerk in Nederland, die zich hebben verenigd onder de naam HELDER. Het gaat om mensen die elkaar gevonden hebben via hun betrokkenheid bij paranormale begaafdheid, esoterische benaderingen van het christendom en die ook inspiratie halen uit buitenchristelijke tradities. Zij benadrukken de noodzaak van openheid, en luisteren zonder oordelen naar mensen binnen en buiten de kerken, naar zinzoekers in al hun diversiteit, vooral ook jongeren.

Ze realiseren zich dat het bereiken van zinzoekers vanuit de kerk vaak een probleem is. Een idee dat werd geopperd was om projectmatig samen te werken met andere religies, waarbij iedere traditie haar waarde laat zien en meebeleven, bijvoorbeeld vanuit de kerken de waarde van gemeenschapszin, rituelen en diaconie. Kritisch blijven ten opzichte van de eigen traditie en werkwijze en openstaan voor verandering werden als heel belangrijk gezien, want, zo werd er gezegd,

het gaat om innerlijke bezieling en heelwording, los van een leer, voorganger of instituut. ‘Het hebben van een spiritueel thuis moet er niet toe leiden dat de muren gaan knellen.’

Benadrukt werd wel dat het zaak is om het kind niet met het badwater weg te gooien: het moet in de kerk over God, Christus en de Bijbel kunnen blijven gaan. Je hebt een referentiekader in huis, op welke manier daar dan ook vorm aan gegeven wordt.

Meervoudig religieuzen en geestelijke verzorging

In een aanvullende deelstudie is onderzoek gedaan onder Nederlandse geestelijk verzorgers (n=208). Zij zijn over het algemeen religieus zeer flexibel, en 63% van hen put uit verschillende religieuze bronnen in hun leven. Zij zien geen probleem in het verlenen van interreligieuze geestelijke zorg, behalve als het om specifieke traditiegebonden rituelen gaat. In diverse artikelen is al eerder van dit deelonderzoek verslag gedaan (Berghuijs & Liefbroer 2017a; 2017b; Liefbroer & Berghuijs 2017; 2019).

Is meervoudig religieus de toekomst van religie?

Bij het beantwoorden van deze vraag kan ik niet uit empirische trends putten, maar slechts vermoedens uitspreken. Ik vermoed dat er nog heel lang mensen zullen blijven die zich het prettigst voelen bij wat zij ervaren als één religieuze traditie, die in hun ogen duidelijk verschilt van andere. Het is wel de vraag of jongeren die niet zijn opgegroeid met religie, maar toch met

zingevingsvragen rondlopen en zich oriënteren op religieuze bronnen, zich gemakkelijk in zo’n patroon zullen willen en kunnen voegen.

Als het gaat om voeding uit verschillende religieuze bronnen, zullen die bronnen zelf wel herkenbaar en voedend moeten blijven. Dat gebeurt mijns inziens het best vanuit religieuze en/of academische gemeenschappen, waar kennis, beoefening en gemeenschap rond samenhangende geschriften en traditie levend en inspirerend gehouden worden. Niet statisch, niet afgesloten, niet sturend, maar dynamisch, en met inbreng van de mensen die bij die gemeenschappen betrokken zijn en in verbinding met het grotere netwerk in de maatschappij waarvan zij deel uitmaken.

Wellicht zullen die gemeenschappen nog verder slinken in de toekomst, terwijl het netwerk eromheen van mensen die uit meerdere bronnen putten toeneemt. Het lijkt mij echter dat de levende bronnen en de mensen die eruit putten, waaronder meervoudig religieuzen, niet zonder elkaar kunnen.

Literatuur

- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Berghuijs, J. (2018). *Meervoudig religieus. Spirituele openheid en creativiteit onder Nederlanders*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berghuijs, J., Schilderman, H., Braak, A. van der & Kalsky, M. (2018). Exploring single and multiple religious belonging. *Journal of Empirical Theology*, 31, 18-48.
- Berghuijs, J. & Liefbroer, A.I. (2017a). Religieuze diversiteit in het leven en werk van geestelijk verzorgers. *Religie & Samenleving*, 12, 121-142.
- Berghuijs, J. & Liefbroer, A.I. (2017b). Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20 (3), 13-22.

- Campbell, C. (2007). *The Easternization of the West: A thematic account of cultural change in the modern era*. Boulder: Paradigm.
- Cornille, C. (red.) (2002). *Many mansions? Multiple religious belonging and Christian identity*. Eugene: Wipf and Stock publishers.
- Glock, C.Y. & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Hart, J. de & Houwelingen, P. van (2018). *Christenen in Nederland. Kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Holland, M. van (2016). *Happinez Festival, het feest van inzichten, inspiratie en energie. Een onderzoek naar zoeken, gemeenschapsvorming, gender en het zelf*. Masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 115.
- Liefbroer, A.I. & Berghuijs, J. (2017). Religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit in het werk van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20 (3), 24-33.
- Liefbroer, A.I. & Berghuijs, J. (2019). Spiritual care for everyone? Personal and organizational differences in interfaith spiritual care among chaplains in the Netherlands. *Journal of Health Care Chaplaincy*. DOI: 10.1080/08854726.2018.1556549.
- Schmidt-Leukel, P. (2008). Multireligiöse identität: Anmerkungen aus pluralistischer Sicht. In: Bernhardt, R. & P. Schmidt-Leukel, *Multiple religiöse Identität: Aus verschiedenen religiösen Traditionen schöpfen*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 243-265.
- Schmidt-Leukel, P. (2009). *Transformation by integration: how interfaith encounter changes Christianity*. London: SCM Press.
- Smart, N. (1998). *Dimensions of the sacred: An anatomy of the world's beliefs*. Berkeley: University of California Press.
- Taylor, C. (2003). *De malaise van de moderniteit*. 13e druk. Kampen: Kok Agora.

Joantine (dr.ir. J.T.) Berghuijs werkte tot voor kort aan de Vrije Universiteit als onderzoeker op het gebied van hedendaagse religie en spiritualiteit. E joantineberghuijs@gmail.com

Iconen als levende bronnen?

Welke bron geeft mij levend water, zodat het in mij en uit mij stromen kan? Anke Voorwinden-Duurkoop heeft een eigen antwoord gevonden op deze vraag. Al op jonge leeftijd tekende zij, en als creatief therapeute was zij later zowel professioneel als privé beeldend actief.

Na een brand die nagenoeg haar hele oeuvre in de as legde, vroeg zij zich af: 'Wat nu? Hoe kan het in mij weer gaan stromen?' Haar nieuwe bron werd het schilderen van iconen. Aanvankelijk samen met haar echtgenoot Arie. Na diens overlijden schilderde Anke door. Voor zichzelf. Voor de Ene. Eén icoon per jaar.

'Werken aan een icoon', zegt zij, 'is als een gebed voor mij. Het geeft mij rust. Het raakt mijn binnenkant. Het voert mij terug naar de bron. Door een icoon worden het geloof en het geloofsverhaal in mij levend en gaat het stromen.'

Ik kijk naar de door haar geschilderde icoon van de Triniteit.
De icoon raakt mij, omdat er naar de toeschouwer toe een opening is aangebracht.
Een opening als een gastvrije uitnodiging: 'Kom, schuif aan, heb deel aan deze levende bron.'

Ik kijk nogmaals, nu de thema-artikelen in dit *Handelingen*-nummer indachtig.
Nu zie ik die bron ook opengaan, naar de lezer, naar de toeschouwer toe.
De icoon biedt ook een opening, meervoudig kan het gaan stromen, naar buiten toe.

Die dubbelheid geeft mij te denken.
De icoon als bron van levend geloof die tegelijk openheid biedt.
Gastvrij genodigd en uitstromend in meervoudige spiritualiteit.

Eigentijdse icoon uit de serie >
van Anke en Arie Voorwinden-
Duurkoop, 'Triniteit'

Geloven als levend water in een seculiere tijd

Wat is er nodig voor een christelijk geloven dat geloofwaardig is in een tijd die niet alleen wordt getekend door seculariteit maar ook door pluraliteit? Deze bijdrage gaat op zoek naar ingrediënten voor en vindplaatsen van geloofwaardig christendom.

Zeggen dat we in Nederland tegenwoordig leven in een samenleving waarin de seculariteit domineert, is een deur intrappen die zó ver open staat dat er niets meer in te trappen valt. Niettemin is kennelijk ook in een seculier tijdperk de vraag rond religie, godsdienst, geloof – in het discours hierover worden deze begrippen nogal eens door elkaar gebruikt – nog steeds een *hot item*. Discussies in de media en in het dagelijks leven over religie achter de voordeur, geloof en geweld, of het bijzonder onderwijs kunnen hoog oplopen. Doorgaans overigens met allerlei negatieve connotaties bij alles wat met ‘geloven’ te maken heeft. Religiositeit anno 2019 is verre van vanzelfsprekend en ook kennelijk niet probleemloos.

Is christelijk geloven daarmee irrelevant geworden? Dit is een vraag die veel hedendaagse christenen, onder wie ikzelf, met een harts-tochtelijk ‘nee’ zullen beantwoorden. Het is echter wél duidelijk dat geloven in onze dagen er anders uit ziet dan in de dagen van onze

grootouders of zelfs maar onze ouders. Dat brengt mij tot de vraag die aan de basis ligt van dit artikel: wat is er nodig voor een christelijk geloven dat geloofwaardig is in een tijd die niet alleen wordt getekend door seculariteit maar ook door pluraliteit? Ik wil daarbij niet alleen zoeken naar ingrediënten daarvoor, maar ook kijken waar ik deze in de praktijk tegenkom.

Geloof of religie?

Dat de begrippen religie, godsdienst en geloof nogal eens door elkaar worden gebruikt, duidt op een wijdverbreide begripsverwarring in het publieke discours. Deze begripsverwarring lijkt zich echter in een iets andere vorm ook door te zetten onder theologen. Mijn indruk is dat het sinds de jaren 1990 steeds minder *salonfähig* is geworden om in de theologische literatuur nog te spreken over ‘geloof’. Veel theologen spreken liever over ‘religie’.

Ik moet eerlijk zeggen dat dit bij mijzelf leidt tot een zeker onbehagen. Dat komt met name voort uit de verschillende aard van de twee begrippen ‘religie’ en ‘geloof’. ‘Religie’ duidt op een verschijnsel. Dat kan ik bestuderen, daar

< ‘Doop van Christus’

kan ik zelfs door gefascineerd worden, maar dat hoeft niets met mij persoonlijk te maken te hebben. ‘Religie’ is een begrip dat verbonden is met een buitenperspectief. Over ‘geloof’ daarentegen kan ik eigenlijk niet anders spreken dan vanuit een binnenperspectief. Het duidt op iets dat mij in mijn existentie raakt.

In het geval van christelijk geloof draait het om een relatie: een relatie met Christus, een relatie met God. Dit is niet statisch, zoals het gebruik van een zelfstandig naamwoord zou kunnen suggereren, maar vernieuwt zich voortdurend. Daarom gebruik ik liever de werkwoordsvorm en spreek ik over christelijk geloven.

Aangezien christelijk geloven het enige geloven is dat ik van binnenuit ken, voel ik een grote aarzeling om – zelfs in deze plurale tijd – uitspraken te doen over de vele vormen van niet-christelijk geloven, al kom ik hier nog wel over te spreken (met aarzeling en al). Om te beginnen met mijn zoektocht naar ingrediënten voor geloofwaardig geloven ga ik eerst terug naar de vorige eeuw, waar twee van de grootste theologen van die tijd daar ieder op hun eigen manier aanknopingspunten voor bieden.

Barth en Schillebeeckx: twee uitgangspunten

In 1938 schreef Karl Barth in het voorwoord van zijn *Kirchliche Dogmatik* een paragraaf, die uiteindelijk zelfstandig gepubliceerd werd onder de titel *Gottes Offenbarung als Aufhebung der Religion*. In de Nederlandse vertaling van 2011 werd de titel *Religie is ongeloof*.

Op de hem zo kenmerkende wijze zette Barth hier als het ware een van zijn antiprogramma's neer: religie als benaming van een algemeen-

menselijk verschijnsel waarvan het christendom slechts een van de particuliere verschijningsvormen is (de term ‘antiprogramma’ is afkomstig uit de Franse semiotiek en duidt datgene aan wat men juist niet nastreeft of juist tegen wil gaan; vgl. Ransijn 2012, 27). Barth aarzelt niet om deze visie weg te zetten als ketterij (Barth 2011, 30). Voor hem staat altijd de openbaring centraal, het ‘tegenover’ van Godswege dat ons gegeven wordt, dat niet tot onszelf is te herleiden en dat daarmee voor ons mensen letterlijk ongrijpbaar is. Het gaat te ver om in de context van dit artikel dieper in te gaan om de visie van Barth op geloof en religie; wat echter van belang blijft is zijn visie op geloof als antwoord op het ‘tegenover’ van de openbaring van Godswege.

Barth laat zich in *Religie is ongeloof* overigens niet uitdrukkelijk uit over niet-christelijke godsdiensten; hij stipt hoogstens het bestaan hiervan aan. Zijn publiek bestaat in de eerste plaats uit zijn medechristenen, en dan in het bijzonder die in Duitsland in 1938, waarin de valse religie van het nazisme volop bezig is om zich neer te zetten als ‘staatsreligie’. De vraag naar waarheid en openbaring in andere tradities dan de christelijke wordt door hem feitelijk niet eens gesteld, laat staan beantwoord. Het was dan ook een vraag die, naar ik vermoed, in 1938 nog niet zo pertinent was. Een halve eeuw later was de vraag inmiddels veel meer op de

‘Ware godsdienst’ heeft in de optiek van Schillebeeckx alles te maken met de manier waarop wij in de wereld staan

voorgond gekomen; de samenleving werd toen veel meer getekend door religieuze pluraliteit en ook door secularisering dan die in 1938.

In 1989 pakt de Vlaams/Nederlandse theoloog Edward Schillebeeckx de vraag op en formuleert hij zelfs een voorzichtig begin van een antwoord. Hij doet dit in zijn laatste grote werk, *Mensen als verhaal van God*, waarin hij zich afvraagt of de veelheid aan religieuze tradities niet principieel is, gezien de onuitsprekelijkheid van God zelf (Schillebeeckx 1989, 82). De formulering heeft alles van een retorische vraag. Schillebeeckx plaatst de christelijke geloofstraditie daarbij nadrukkelijk in een seculier en pluraal geworden wereld en stelt daarin niet alleen de vraag naar de uniciteit van het christendom, maar ook die naar de mogelijkheid van ontmoeting tussen christenen en niet-christelijke gelovigen, atheïsten, agnosten.

Anders dan Barth, die zich in zijn werk levenslang verzette tegen alle vormen van ‘natuurlijke theologie’, spreekt Schillebeeckx wel van een vorm van *theologia naturalis* (Schillebeeckx 1989, 25). Zijn uitgangspunt is daarbij echter niet de natuur of de rede, zoals in de scholastieke theologie, en al evenmin het 19e-eeuwse ‘gevoel van volstrekte afhankelijkheid’ van Friedrich Schleiermacher. Schillebeeckx zoekt deze ‘natuurlijke theologie’ in de eerste plaats in de ethiek. ‘Ware godsdienst’ heeft in de optiek van Schillebeeckx niet te maken met de vraag wat wij nu precies geloven, maar alles met de manier waarop wij in de wereld staan.

Het heeft, kort gezegd, te maken met het antwoord op de vraag aan welke kant wij staan als het gaat om de verdeling van macht en bezit (Schillebeeckx 1989, 27). En in onze dagen blijft

de vraag ‘aan welke kant sta je’ een essentiële vraag voor mensen van welke levensbeschouwing dan ook. Want ook nu zijn macht en bezit uiterst scheef verdeeld, méér nog dan in 1989.

Verwatering en verstening

Met al hun verschillen hebben Barth en Schillebeeckx één ding gemeen. Beide schrijven in een christelijk idioom, met christenen als hun beoogd publiek. Dat maakt in ieder geval hun grote werken moeilijk verstaanbaar voor seculiere mensen in onze seculiere tijd. De reacties op dit verstaanbaarheidsprobleem door theologen en andere zich publiek uitende gelovigen gaan in grote lijnen twee kanten op: die van omarming van de seculiere tijdgeest of die van afwijzing ervan. Of, anders gezegd: aan de ene kant van het spectrum maakt men aansluiting bij de tijdgeest tot programma, en aan de andere kant maakt men dit juist tot antiprogramma.

Voor theologen die de tijdgeest tot hun programma hebben gemaakt is juist die verstaanbaarheid voor seculiere mensen een eerste zorg. Die zorg kent echter een paar grote valkuilen. De verschuiving in taalgebruik van ‘geloof/geloven’ naar ‘religie’ is hier misschien wel het meest in het oog lopende van. Zoals hierboven al gezegd: religie kan een fascinerend fenomeen zijn, maar raakt mij daarmee nog niet persoonlijk. Terwijl we het wel hebben over iets dat – als het goed is! – het leven van mensen ten diepste raakt. ‘Religie’ is in de eerste plaats een descriptieve term, waar ‘geloven’ veel meer raakt aan de affectieve laag van het menselijk spreken. Die laag komt niet meer ter sprake bij gebruik van een descriptieve term als ‘religie’. Spreken over

‘religie’ in plaats van ‘geloven’, leidt daarmee niet alleen tot begripsverwarring maar ook tot begripsverarming.

Een tweede valkuil is de tegenstelling die in veel spreken over geloven gesuggereerd wordt tussen ‘institutioneel’ en ‘persoonlijk’. Al te vaak wordt ‘het geloof’ geassocieerd met ‘institutioneel’, en in het verlengde daarvan met onvrijheid, achterhaalde ideeën en een bekrompen kijk op de wereld.

In een interview met de Amerikaanse godsdienstwetenschapper Reza Aslan zegt interviewer Mirthe Berendsen zonder schroom: ‘Ik vind de dwingende dogma’s van religie problematisch’ (Berendsen 2018). Los van de ook hier optredende begripsverwarring geeft deze uitspraak een stereotype beeld weer dat – naar mijn indruk – niet alleen het publieke discours domineert maar eveneens het antiprogramma vormt van een deel van de 21e-eeuwse Europese en Noord-Amerikaanse theologie.

Hier tegenover wordt dan vaak het begrip ‘spiritualiteit’ geplaatst met als associaties persoonlijk, doorleefd, vrij, ongebonden (vgl. Martin 2014, 29). Geheel in lijn met de tijdgeest in de geseculariseerde samenleving wordt bij religie, of geloof, of spiritualiteit – zie de begripsverwarring – de individuele beleving maatgevend. Daarmee raken traditie en gemeenschap, de dragers van christelijk geloven, buiten beeld of komen ze zelfs in het beklaagdenbankje terecht.

Het is overigens niet mijn bedoeling om nu op mijn beurt met stereotypen te gaan scherpen. Christelijk geloven kan in onze tijd niet los worden gezien van individuele beleving, juist vanwege de tijdgeest van onze samenleving. Wat ik echter met het bovenstaande

probeer duidelijk te maken, is dat het omarmen van de seculariteit het gevaar loopt te leiden – via de weg van begripsverarming en het buiten beeld raken van essentiële aspecten – tot verwatering van het spreken over christelijk geloven.

Het is natuurlijk ook mogelijk om de relatieve onverstaaenbaarheid voor lief te nemen en je af te keren van iedere poging om aan te sluiten bij de tijdgeest; om juist wel te kiezen voor het preken voor eigen parochie. Dit is de insteek die terug te vinden is aan de andere kant van het spectrum, die van de afwijzing. Deze wordt met name gevonden bij die vleugels van christelijk Nederland, zowel aan katholieke als aan protestantse zijde, die zichzelf met ‘orthodoxie’ identificeren.

De Nashville-verklaring die begin dit jaar zo uitgebreid in het nieuws was, is een treffend voorbeeld van de afwijzingsreactie. Wat daarbij opvalt, is niet een ontkenning van het overwegend seculiere karakter van de samenleving: in het voorwoord van de Nashville-verklaring wordt het bestaan hiervan bijvoorbeeld expliciet erkend (Nashville-verklaring 2019, 1). De tijdgeest en cultuur zijn echter al even expliciet deel van het antiprogramma van de verklaring. Trouw blijven aan het getuigenis van de christelijke kerk wordt vertaald naar verzet tegen de tijdgeest. Bewust of onbewust roept het taalgebruik van de Nashville-verklaring juist het beeld op dat ik hierboven schetste als het stereotype dat bijvoorbeeld in de uitspraak van *de Volkskrant*-interviewer tot uiting komt.

Maar los daarvan laat de Nashville-verklaring, met haar vasthouden aan een bijna letterlijke interpretatie van de Heilige Schrift van het christendom (vgl. Smit 2019), zien wat de val-

Pogingen om tegen de tijdgeest in vast te houden aan wat men ziet als christelijke waarheid kunnen leiden tot verstening

kuil is van alle pogingen om tegen de tijdgeest in vast te houden aan wat men ziet als christelijke waarheid. Die valkuil is het opgeven van iedere creatieve omgang met de traditie (vgl. Boeve 1999, 50-51). Anders gezegd, de valkuil die hier opdoemt is niet verwatering maar juist het tegenovergestelde, namelijk verstening.

Op zoek naar levend water

Het lijkt er dus op dat een gelovig christen in deze tijd zowel de valkuil van verwatering dient te vermijden als de valkuil van verstening. Hoe vermijden we die? Of positiever gezegd: wat is er dán voor nodig om christengelovige te zijn in de seculiere samenleving anno 2019?

In de eerste plaats: erkenning van het feit dat de christelijke geloofsgemeenschap in deze samenleving een minderheid is geworden. Op zich is dat niets nieuws. Ooit zijn we als christenen begonnen als een minderheid in een wereld die er heel andere waarden en prioriteiten op na hield: namelijk, het Romeinse Rijk met al zijn imperialistische ambities en de brute macht waar dat rijk op gebouwd was. Wie de uitspraken van Jezus van Nazareth plaatst tegenover de Romeinse denkwereld en Romeinse ethiek, kan iets onderscheiden van de revolutionaire verandering waar de eerste christenen in stapten.

Hoewel de vergelijking tussen het *Imperium Romanum* en onze seculiere samenleving op veel manieren mank gaat, is het een feit dat we

als christengelovigen – opnieuw – in een positie verkeren dat christelijk geloven allesbehalve vanzelfsprekend is, eerder het tegendeel. Wij leven bovendien in een wereld die wordt gekenmerkt door haar eigen 21e-eeuwse versies van imperialistische ambities en brute macht, of anders gezegd: door een uiterst ongelijke verdeling van macht en bezit, die ingaat tegen de waarden en prioriteiten waar het evangelie voor staat.

We moeten ons daarmee leren verstaan. Dat kan, zoals ik hierboven geschetst heb, meer dan één kant op, met als uitersten verwatering aan de ene kant en verstening aan de andere kant.

Als ik nu die beeldspraak nog iets verder doortrek: water noch steen zijn in zichzelf negatief. Levend geloven kan aan de ene kant niet zonder ‘de rots of de bedding’ van de traditie waar het in staat, en aan de andere kant ook niet zonder ‘het water’ van een open oog voor de vragen die de tijdgeest aan ons als gelovigen stelt. Om terug te komen op Barth en Schillebeeckx: geloven als levend water heeft het ‘tegenover’ nodig van de openbaring van Godswege – die wij nooit tot onszelf kunnen herleiden, maar die wij ontvangen – én het vraagt om een antwoord op de vraag aan welke kant wij staan als het gaat om de ongelijkheid in macht en bezit, waar onze tijd en onze samenleving ook door getekend worden.

Vindplaatsen van levend water

In het bovenstaande heb ik een aantal grondlijnen aangegeven die, naar mijn inzicht, nodig zijn voor een geloofwaardig christelijk geloven anno 2019. Dan steekt bij mij echter altijd de vraag de kop op: mooi allemaal, maar wat moet ik me hierbij voorstellen? Of anders gezegd:

waar kan ik dit in de praktijk tegenkomen, en hoe ziet het er dan uit? Ik laat een aantal voorbeelden de revue passeren, zowel uit Nederland als uit de wijdere wereld, en bekijk wat die op hun manier te zeggen hebben over geloofwaardig geloven.

Jonge Nederlandse theologen

In de laatste jaren is er in ons eigen land een aantal jongere theologen opgestaan, die ieder op hun eigen manier van zich doen spreken, met name – maar niet uitsluitend – in de media. De meest in het oog springende van hen zijn Alain Verheij, Janneke Stegeman en Rikko Voorberg; geboren in respectievelijk 1989, 1980 en opnieuw 1980. Opvallend aan deze drie is dat het ‘kleine zelfstandigen’ zijn: niet als predikant aan een plaatselijke gemeenschap verbonden en ook niet als theoloog aan een universiteit.

- Alain Verheij is actief als blogger, publiek spreker, columnist en zelfbenoemd ‘theoloog des twitterlands’. In de Veertigdagentijd van dit jaar gaf hij iedere dag antwoord op een vraag die hem was gesteld door een lezer of volger van zijn weblog, en vorig jaar schreef hij een boek met als titel *God en ik*.
- Janneke Stegeman kreeg landelijke bekendheid toen zij in 2016 werd uitgeroepen tot ‘theoloog van het jaar’ of ook wel in de volksmond ‘theoloog des vaderlands’. Aan het eind van het ruime jaar dat ze deze titel droeg, schreef Stegeman een boekje over ‘Bevrijdingstheologie voor witte Nederlanders’ onder de titel *Alles moet anders*. Stegeman is actief betrokken bij de Israëliisch-Palestijnse kwestie; onder andere was haar dissertatie

Decolonizing Jeremiah (2014) gebouwd op de leeservaringen van groepen joden en christenen in Israël en Palestina (Stegeman 2014).

- Rikko Voorberg kreeg in december 2018 landelijke bekendheid als mede-initiatiefnemer van de actie ‘We gaan ze halen’, waarmee op indringende wijze de donkere kanten van het Europese migratiebeleid aan de kaak werden gesteld. Eerder al maakte hij naam met de PopUpKerk, een collectief van kleinschalige en informele bijeenkomsten die weliswaar uitgaan van de christelijke traditie, maar verder principieel open zijn. Het taalgebruik van de PopUpKerk is informeel en heeft duidelijk een afkeer van zware en grote woorden. In het PopUpDogma, zoals het met kenmerkende ironie genoemd wordt, staat onder andere ‘Zonder niet-gelovigen geen kerk’:

‘PopUpDenken mag zich nooit beperken tot de christelijke traditie. Het vroege christendom is vertrekpunt, geen eindpunt’; en ook ‘We behoren niet tot een religieuze stroming, maar herdefiniëren het fenomeen kerk naar hoe het ooit begonnen is. Licht anarchistisch, radicaal humanistisch en zo *grassroots* als onkruid’ (popupkerk.nl).

Deze drie jonge theologen hebben met elkaar gemeen dat ze geen van drieën verbonden zijn met enige institutionele vorm van kerk-zijn. Hun omgang met Schrift en traditie is open,

Het omarmen van seculariteit loopt het gevaar te leiden tot verwatering van het spreken over christelijk geloven

of in de woorden van het PopUpDogma: ‘Over elk onderwerp wordt nooit het laatste woord gesproken, elke conclusie is het begin van een nieuwe zoektocht.’ Deze theologen positioneren zich nadrukkelijk in de seculiere samenleving en streven ook naar verstaanbaarheid, maar blijven hun christelijke wortels even nadrukkelijk trouw. Schrift en traditie zijn daarbij van levensbelang en voortdurende bronnen van instemming, tegenspraak en daardoor van inspiratie.

Radicale navolging in Amsterdam en Philadelphia

Voor mijn vijftigste verjaardag kreeg ik van een goede vriend een boek cadeau. De titel was *Hoe Jezus de wereld op zijn kop zet (en mijn leven ook)*. In de persoon van de schrijver en de persoon van de gever van het boek kwamen even twee bewegingen samen. Deze zou ik beide willen kenschetsen als bewegingen van radicale navolging. Navolging van Christus, preciezer gezegd.

De schrijver van het boek, Shane Claiborne, is medeoprichter van de gemeenschap die bekend is geworden onder de naam The Simple Way. Gevestigd in een van de arme wijken van de Amerikaanse stad Philadelphia is deze gemeenschap sinds haar ontstaan in 1995 (Claiborne was toen zelf 20 jaar oud) actief in zowel directe zorg voor de wijk en voor de stad als politieke actie. Ze staat midden in de 21e-eeuwse realiteit van een grote stad in de Verenigde Staten, en bedient zich tegelijk van expliciete geloofstaal om haar missie te formuleren: ‘*Love God, Love People, and Follow Jesus*’. Hoewel de gemeenschap zelf benadrukt dat orthodoxie

en orthopraxis beide essentieel zijn voor haar ‘gedeelde DNA’, ligt het accent ontegenzeggelijk op orthopraxis. Ze rekent zich tot het bredere verband van de New Monasticism-beweging (www.thesimpeway.org > Who we are).

De gever van het boek, Frits ter Kuile, is sinds 1996 een van de vaste bewoners van het Jeannette Noëlhuis in Amsterdam-Zuid-Oost. Dit huis maakt eveneens deel uit van een bredere beweging, in dit geval de Catholic Worker-beweging. De Catholic Worker zag het levenslicht op de Dag van de Arbeid in 1933, toen oprichters Dorothy Day en Peter Maurin in een achterbuurt van New York begonnen met het openstellen van hun huis voor daklozen. Dit bescheiden begin groeide uit tot een wereldwijde beweging van radicale religieuze gemeenschappen. De bewoners van het Amsterdamse Noëlhuis bieden onderdak aan vluchtelingen zonder papieren en nemen daarnaast – net als The Simple Way – deel aan politieke acties.

Het huis en de Catholic Worker hebben verder gemeen met The Simple Way en New Monasticism dat ze zich nadrukkelijk christelijk noemen en zich bedienen van expliciete geloofstaal; en dat de nadruk ligt op orthopraxis. Het Jeannette Noëlhuis kende enige jaren geleden een verjongingsgolf onder de vaste bewoners: acht van de twaalf leden van de gemeenschap moeten nog 40 worden. Allen onderschrijven wat je zou kunnen zien als het mission statement van de gemeenschap:

‘De Catholic Worker is een beweging van radicale christenen en is pacifistisch en anarchistisch ingesteld: onze loyaliteit aan het Koninkrijk van God is groter dan onze loyaliteit aan het Koninkrijk der Nederlanden. Ons streven is om het evangelie han-

den en voeten te geven door vreedzame getuigenissen op plekken waar het wringt en door concrete hulp aan de armsten' (noelhuis.nl > Huis).

Zowel de beweging van New Monasticism als de Catholic Worker rekenen zich tot de kerk als Lichaam van Christus, maar maken verder geen deel uit van enige institutie – tenzij men de bewegingen zelf als 'institutes' benoemt. Ze hebben voorts gemeen dat het zwaartepunt van hun missie ligt in de dienst aan mensen die in de knel zitten. Beiden beroepen zich nadrukkelijk op de christelijke traditie, maar geven tegelijkertijd een open invulling hieraan. En beiden hebben met hun christelijke identiteit kennelijk aantrekkingskracht in deze tijd en samenleving, hoe seculier die verder ook mogen zijn.

De drieslag van levend geloven

Valt uit deze concrete voorbeelden – de jonge Nederlandse theologen en de bewegingen van radicale Christus-navolging – een profielschets te maken voor levend geloven anno 2019? Het lijkt mij dat ze in ieder geval een aantal grondtrekken gemeenschappelijk hebben. Deze zou ik willen samenvatten in een drieslag: eigenheid, trouw en openheid naar de wereld.

Bij de jonge theologen ligt de eigenheid vooral in hun taalgebruik, directheid en persoonlijke insteek. Zij vertegenwoordigen geen van drieën een groter kerkelijk verband, maar volgen hun eigen weg. Tegelijk blijven zij daarbij trouw aan Schrift en traditie; dit zijn hun primaire inspiratiebronnen. Schrift en traditie zijn voor hen gesprekspartners met een eigen stem; een 21e-eeuwse verschijningsvorm van het 'tegenover' van Barths openbaringsbegrip.

Met de christelijke traditie is echter niet het enige en laatste woord gesproken. Rikko Voorberg is hier misschien nog wel het meest expliciet over: zonder niet-gelovigen geen kerk. Maar ook Alain Verheij en Janneke Stegeman positioneren zichzelf nadrukkelijk in het midden van een geseculariseerde en gepluraliseerde cultuur en samenleving. Zij positioneren zich ook politiek, met name Janneke Stegeman (Israël-Palestina) en Rikko Voorberg (vluchtelingen). Als zodanig geven zij een belangrijke plaats aan de vraag die Schillebeeckx al stelde: aan welke kant sta je?

Ten slotte wil ik niet ongenoemd laten, dat voor alle drie de humor een belangrijk 'wapen' is: hoewel het in hun publieke uitingen gaat om ernstige of zelfs heilige zaken worden deze nergens loodzwaar, eerder het tegendeel.

De twee bewegingen van radicale navolging die ik voor het voetlicht gehaald heb, worden beide gekenmerkt door een uiterst eigenzinnige invulling van christelijk geloven. Shane Claiborne van The Simple Way uit zich in zeer directe taal en neemt vooral zichzelf tegelijk uiterst serieus en juist niet serieus. Een zeker anarchisme is de gemeenschap van The Simple Way niet vreemd. Deze kenmerken gelden ook voor de Catholic Worker-beweging in het algemeen en het Jeannette Noëlhuis in het bijzonder. De bewoners van het Noëlhuis noemen zich zelfs expliciet anarchistisch.

Het anarchisme van beide gemeenschappen is echter een bijzonder soort anarchisme. Waar het politieke anarchisme geen enkele heerser erkent, zijn de christelijke anarchisten van het Jeannette Noëlhuis en The Simple Way trouw aan Christus als hun enige Heer (maar

erkennen zij geen aardse heersers). Christus is het centrum van hun spiritualiteit, het voortdurende 'tegenover' dat het leven van beide gemeenschappen richting geeft. Dit gebeurt in alle openheid naar de samenleving toe: een gezamenlijke inzet voor een rechtvaardige en menswaardige wereld zal zowel bij The Simple Way als de Catholic Workers altijd voorop staan. Waarbij de levensbeschouwing van mensen die een beroep op hen doen of met wie zij samenwerken, veel minder relevant is.

In de laatstgenoemde twee elementen van de drieslag – trouw aan de traditie en openheid naar de wereld – komen het 'tegenover' van Barth en het 'waar sta je' van Schillebeeckx terug. Het eerste element, de eigenheid, is echter niet van 1938 en ook niet van 1989; de eigenheid is geheel en al van 2019.

Voor een geloofwaardig christelijk geloven in deze tijd hebben we alle drie nodig. En, God zij dank, er zijn concrete plaatsen en mensen die het laten gebeuren. De institutionele kerken zoals wij die eeuwenlang gekend hebben, met hun gezagsstructuren en plaatselijke gemeenschappen, zullen in Nederland het einde van de eeuw wellicht niet halen. Maar die concrete plaatsen en concrete mensen geven mij alle redenen om te hopen dat de Geest van Christus toch wel zal blijven waaien. Tot welzijn van ons allen, seculier én gelovig.

Heleen (dr. H.A.) Ransijn is oecumenisch theoloog, werkzaam bij het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS). E.h.ransijn@dsts.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Waarden, identiteit en levensoriëntatie

Themanummer *Religie & Samenleving* 14 (2), juni 2019, 'Wat W.I.L. jij? Waarden, identiteit en levensoriëntatie in Nederland', verschenen naar aanleiding van het gelijknamige symposium op 20 juni 2019 aan Tilburg University. Met onder meer bijdragen over: nieuw onderzoek naar religie bij middelbare scholieren; Levensoriëntatie: een inductief waardenonderzoek; Pleidooi voor een contemplatieve pedagogiek; Levensbeschouwing; de basis voor burgerschapsvorming.

Expertisecentrum LERVO

In het Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het voortgezet onderwijs (LERVO) werken tientallen partijen samen op het gebied van de betekenis van levensbeschouwing en religie in het voortgezet onderwijs. Het primaire doel van LERVO is het ontwikkelen van een basiscurriculum voor Levensbeschouwing en Religie in het voortgezet onderwijs. Ook worden vakdidactiek en lesmaterialen ontwikkeld, die passen bij dat basiscurriculum. expertisecentrumlervo.nl

‘Youth ministry’: praktijken van hoop?!

Youth ministry aan jonge mensen in Nederland die gelukkig zijn, maar ook kwetsbaar en angstig, vraagt om een rijke theologie, waarin aandacht wordt gegeven aan groei- en bloeimogelijkheden, en aan hoop te midden van wanhoop. Pedagogiek en theologie spreken hierin een eigen woordje mee. Dit artikel beschrijft en doordenkt mogelijkheden, criteria en spanningsvelden.

Statistieken laten al jaren zien, dat er steeds minder jongeren bij de kerk betrokken zijn (zie hiervoor ook de bijdragen van De Hart en Sengers in dit nummer) en tegelijkertijd zijn er vele jongeren wel bij de kerk en/of bij christelijke praktijken betrokken. Die jonge mensen moeten we niet allereerst bezien vanuit wie er niet is, maar vanuit wie zij zijn, en hoe de kerk voor hen van betekenis kan zijn.

Deze bijdrage wil richting wijzen aangaande *youth ministry* in relatie tot hoop. Onder *youth ministry* versta ik, in aansluiting op de omschrijving van Senter (2001, xi), de momenten en reflecties in en vanuit kerken waarin de dienst aan God, de gelovigen, en de wereld, expliciet wordt verbonden met kinderen en jongeren. Voor *youth ministry* is kennis van en verdieping in de leef- en belevingswereld van jonge mensen noodzakelijk.

De vraag die dit artikel beantwoordt is: ‘Omvat hedendaags *youth ministry* praktijken van hoop?’ Het gaat er niet om dat ik nu één antwoord formuleer op deze vraag. Dat kan niet,

want de situaties verschillen en ook kinderen en jongeren verschillen. Een grote kerk in Amersfoort verschilt van een dorpskerk in Drenthe, en ‘ergens jeugd’ – sterk verbonden met de plek waar ze opgroeien – heeft een ander profiel, dan ‘overal jeugd’ die de mogelijkheden vooral elders ziet (zie voor dit onderscheid Goodhart 2017 en het rapport over jeugdtrends door Missie-Nederland 2018). Eén antwoord valt dus niet te geven. Wel zijn er criteria en spanningsvelden te formuleren. Na een omschrijving van hoop in relatie tot de leef- en belevingswereld van jonge mensen, worden drie criteria voor *youth ministry* geformuleerd, gevolgd door twee aanwezige spanningsvelden.

Hoop

Je kunt nauwelijks over kinderen, jongeren, pedagogiek, *youth ministry* en *religious education* spreken zonder het over hoop te hebben. In de jaren tachtig van de vorige eeuw sprak de bekende pedagoge Dasberg (1980) in haar inaugurele rede over een ‘pedagogiek van de hoop’. De remedie tegen het cultuurpessimisme dat ze om zich heen zag, behelsde volgens haar een

< ‘Kleine engel Sariël’ (Koptische icoon)

toekomstgerichte pedagogiek. Daaronder verstaat zij een pedagogiek die kinderen en jongeren perspectief geeft en die uitgaat van groeimogelijkheden. Theoloog Roebben schreef in 2007 een boek *Godsdienstpedagogiek van de hoop* waarin het transcendente 'uiteindelijkheidsperspectief' een centrale notie is. Ook schreef hij over hoop in relatie tot de onderwijspraktijk (2017).

Pedagoog De Winter hield zijn afscheidsrede in 2017 over 'Pedagogiek over hoop'. Hij vraagt zich af of de hedendaagse pedagogiek een vakgebied is dat hoop aanreikt. Is het niet te individueel en te klinisch geworden? De Winter betoogt dat hoop te maken heeft met 'verwachtingen die mensen hebben dat bepaalde gebeurtenissen zullen plaatsvinden of dat een gewenste verandering gaat optreden' (2017). Hij verbindt hieraan ook de inspanningskracht van mensen om een doel te bereiken. Hij onderscheidt dit van optimisme dat volgens hem meer om algemene verwachtingen gaat.

Nu is hoop natuurlijk ook een prachtig theologisch concept. Theologisch gezien ligt de bron van hoop niet alleen in ons, maar ook buiten ons. Dan gaat het bij hoop niet alleen om eigen inspanningen, maar ook om 'wat van elders komt', om wat Roebben noemt, ruimte bieden aan het transcendente in een 'uiteindelijkheidsperspectief'.

Ik vat hoop in dit artikel op als een op verwachtingsvolle wijze omgaan met mogelijkheden en onmogelijkheden die in de (nabije) toekomst liggen. Waarbij de verwachting gevoed kan worden door verschillende bronnen, onder meer een levensbeschouwelijke bron. Hoop gaat daarbij niet alleen over verwachting van verbetering of verandering van de situatie, hoewel dat natuurlijk wel vaak het geval is, maar het kan ook gaan

over hoop op bijvoorbeeld bevestiging van de gemaakte keuze. Woorden toegeschreven aan schrijver en voormalig president van Tsjecho-Slowakije V. Havel, omschrijven hoop als volgt:

Hoop is niet hetzelfde als optimisme.

Evenmin de overtuiging

dat iets goed zal aflopen.

Wel de zekerheid dat iets zinvol is

ongeacht de afloop, of het resultaat.

In het leven van kinderen en jongeren staat veel in het teken van groei, van ontwikkelen en van verlangen. Te denken valt onder meer aan keuzes die gemaakt moeten worden rond vervolgonderwijs, vormgeven aan relaties, taalontwikkeling, of juist omgaan met stagnatie van een bepaalde ontwikkeling. De toekomst en de mogelijkheden of juist de onmogelijkheden in de toekomst zijn steeds aanwezig in hun levens. Kinderen en jongeren ontwikkelen zich, ook als het soms maar om kleine stapjes gaat, omdat er groeimogelijkheden zijn, omdat er hoop is.

Dubbel beeld

Nu komt er, als het over hoop in het leven van jonge mensen gaat, uit onderzoeken een dubbel beeld naar voren. Enerzijds is dat het beeld dat jongeren uit generatie Z, geboren vanaf 2000 of nog wat breder jonge mensen uit Generatie Y/Einstein/Grenzeloos, geboren na 1985 en opgegroeid in een digitale wereld, het in Nederland over het algemeen goed hebben. Scholing en medische zorg is voor de meesten toegankelijk, en we leven in een relatief veilig land.

Onderzoek van Unicef uit 2012 geeft aan dat van de kinderen in Europa Nederlandse kinderen het gelukkigst zijn. Het rapport vergelijkt het

welzijn van kinderen in 29 OESO-landen aan de hand van 26 indicatoren die geclusterd zijn rondom de onderwerpen: armoede, gezondheid en veiligheid, onderwijs, (risicovol) gedrag, huisvesting en omgeving. Dit beeld van gelukkige Nederlandse kinderen komt ook naar voren uit het onderzoek van HBSC in 2017.

Naast de vele mogelijkheden die veel kinderen en jongeren in Nederland hebben, zijn er echter ook serieuze angsten en beperkingen. Het onderzoek van HBSC 2017 laat zien dat de school- en prestatiedruk toeneemt. En een onderzoek van het CBS – Landelijke Jeugdmonitor uit 2017 bevestigt dit beeld. Winter (2017) legt er de vinger bij dat de velerlei labels die kinderen en jongeren tegenwoordig krijgen – psychologisch, medisch, economisch et cetera – niet alleen goed doen. Ze kunnen kinderen opsluiten in hun tekortkoming.

Tevens voelen veel jongeren, meer dan ouderen, zich onveilig, schrijft De Graaf (2017, 28). Zij beroept zich daarvoor op CBS – Veiligheidsmonitor onderzoek (2016) en Ghauharali & Doornebos (2015).

'Ongeveer 25% van de 65-plussers geeft aan zich wel eens onveilig te voelen. Dat percentage is relatief laag als je het vergelijkt met dat van de gehele bevolking van 15 jaar en ouder, van wie ruim 33% zich wel eens onveilig waant. Als het gaat om onveiligheidsgevoelens spannen jongeren met ruim 40% echter de kroon' (Ghauharali & Dorenbos 2015). Ook beladen thema's als klimaat, gebroken gezinnen en afwezigheid van ouders spelen een rol in de leef- en beleavingswereld van jonge mensen. Wat betekent deze dubbele boodschap van jongeren die gelukkig zijn aan de ene kant, en de angsten en beperkingen die er zijn aan de andere kant voor *youth ministry*?

Criteria voor hoopvolle youth ministry

Ik bespreek drie criteria die mijns inziens nodig zijn voor *youth ministry* als praktijk van hoop. Allereerst, het hebben van een theologisch kader. Dit betekent dat je eigen inspanningen voor een betere wereld er toe doen, maar dat je tegelijkertijd met een geestelijk oog verder kijkt dan het hier en nu en je eigen kunnen. Ten tweede, het integreren van meerdere theologische noties biedt enerzijds perspectief bij weerstand, angst et cetera, en anderzijds bij ontwikkelingen en geschonken mogelijkheden. Ten derde, het participeren in een gemeenschap, iets wat een fundamenteel aspect van kerk-zijn is.

Theologisch kader

Roebben spreekt kritisch over de tendens die hij 'pedagogische wilssterkte' noemt. Daaronder verstaat hij een pedagogisch vooruitgangsgeloof in de zin van 'met wat aangepaste pedagogische en didactische modellen is alles wel op te lossen' (2017, 59). Hij vraagt naar het geestelijk draagvlak bij ons opvoeden en de ruimte voor kwetsbaarheid. Zijn streven is om pedagogische inspanningen op te nemen en te herinterpreteren in een theologisch kader. Zo krijgt bijvoorbeeld de morele opvoedingscompetentie om niet je eigen kwetsuren op je kinderen te projecteren, als theologisch kader: de ervaring dat mensen uiteindelijk niet alles zelf hoeven te dragen. Het gaat om een geloven in een dragende grond voor het bestaan (2007, 75-76). En hij bespreekt de 'overpedagogisering' van opvoeding en onderwijs in het kader van een gebrek aan eschatologisch perspectief. Daarmee bedoelt hij dat mensen niet durven loslaten en hun kinderen niet zien als 'volwaardige deelnemers aan de samenleving van

morgen' (2007, 68-69). Roebben pleit voor theologische voeding in de godsdienstpedagogiek. Dat pleidooi neem ik over voor *youth ministry*.

Theologische noties integreren

Hoop wordt vaak gethematiseerd in de context van lijden. De weerbaarheid van het leven wordt opengebroken door flarden van hoop. Het theologisch plaatsen van een bespreking van hoop in de context van lijden en schuld ligt voor de hand. Dit is ook een belangrijke bijbels-theologische lijn. Hoop komt in de Bijbel naar voren in een weerbarstige context van lijden, onrecht, deportatie, onderdrukking, dood. Er wordt een flard van hoop geboden. Er wordt – van Godswege – een belofte gedaan waarin het perspectief ontstaat dat verandering mogelijk is en komt. Het kruis van Christus is wereldwijd symbool van hoop, juist omdat bij dit kruis ook de opstanding hoort. Het biedt mensen perspectief te midden van de wanhoop.

De pedagogiek van de hoop waar bijvoorbeeld Dasberg over spreekt, gaat echter ook over groei en ontwikkelingen van jonge mensen. Ook die elementen van ontwikkeling en groei dienen in het theologische kader doordacht te worden. Het leven van kinderen en jongeren is vaak weerbarstig en het is mooi. Er is veel lijden in jonge levens en er zijn vaak ook grote verwachtingen aangaande de toekomst. Wat hópen jonge mensen op ontwikkeling, relaties, verdieping, groeiend geloof, en al wat meer zij.

We hebben in *youth ministry* ook theologische noties nodig die uitdrukking geven aan groei, aan mogelijkheden en ontwikkeling. Bijbels-theologisch gesproken kan hoop verbonden worden met je talenten ontwikkelen en ervan

genieten; dat je groeit in wijsheid, ontzag voor God en vertrouwdheid met de Heilige en ga zo maar door. Al deze accenten laten zich niet in één theologisch concept vangen. Het heeft te maken met schepping en met verlossing. Waar het mij nu om gaat is, dat als *youth ministry* een praktijk van hoop wil zijn, er verschillende theologische toonsoorten nodig zijn om jonge mensen te helpen om zichzelf te leren verstaan als mensen met hoop en mensen die leven *coram Deo*.

Die diversiteit aan toonsoorten dient in concrete praktijken tot uitdrukking te komen. Als kinderen in de Kliederkerk druk bezig zijn met spelletjes met appels, omdat het verhaal klonk over de vrucht die van de boom des levens in het paradijs werd gegeten, maar er wordt geen existentiële aandacht gevraagd voor het weerbarstige en het mooie van het leven en samenleven met elkaar en met God, dan gaat er iets mis. Er gaat ook wat mis, als je jongeren enkel het gevoel geeft dat dingen gaan zoals ze gaan. Dan krijgt hoop geen kans. Hoop is een glimp van licht, die door de scheuren heen komt. En hoop raakt de mogelijkheden, groei, en ontwikkeling die schuilt in het leven van jonge mensen.

Participeren in een gemeenschap

Het derde criterium heeft te maken met de gemeenschap. In het doordenken van '*the philosophy and practice of hope*' gaat filosoof Fishman (2007), en De Winter (2017) citeert hem, te rade bij de bekende filosoof, psycholoog en pedagoog Dewey. Fishman interpreteert Dewey in relatie tot de praktijk van hoop als volgt: de kans dat je hoop wordt bewaarheid wordt groter in coöperatie met anderen. Dewey geeft aan dat het gaat om groeien en om met elkaar

te proberen boven jezelf uit te stijgen.

'Dat 'met elkaar boven jezelf uitstijgen' zou je een funderend principe voor hoop kunnen noemen, aldus De Winter' (2017).

Ook rabbi Robins verbindt hoop en gemeenschap (2016, 131; geciteerd door Mercer 2016, 196). Zij beargumenteert dat hoop afhankelijk is van de gemeenschap en niet van het individu. Relaties zijn de enige plekken van hulp en hoop. Hoop is zo een levenswijze gebaseerd op de gemeenschap. Het boven jezelf uitstijgen ligt voor Dewey binnen de sociale context van mensen. Hij houdt zich verre van metafysische claims.

Over de christelijke gemeenschap als bron van hoop valt ook vanuit theologisch perspectief veel te zeggen. De gemeenschap als een plek van hulp en hoop. Kenmerkend voor een christelijke gemeente is de verbinding in en door de doop. De doop is niet alleen de hoopvolle weg voor mensen door de dood naar het leven, het is ook de doop waardoor de dopeling wordt opgenomen in de gemeente van Christus.

Er is in onze tijd ruimschoots aandacht voor de gemeenschap, onder meer in de sociale pedagogiek, waar De Winter zich toe rekent, komt dit tot uitdrukking, bijvoorbeeld in een begrip als '*shared agency*' waar deze pedagogiek aandacht voor vraagt (De Winter 2017). Deze nadruk op gemeenschap is er wellicht als reactie op alle individualiseringstendenzen in de tweede helft van de 20e eeuw en in aansluiting bij de netwerkende mens.

De nadruk op gemeenschap blijkt ook uit centrale concepten in *youth ministry* in de 21e eeuw. '*Relational youth ministry*' (Root 2007), '*being together*' (Van Wijnen 2016), 'de meester-gezel-benadering' (De Kock 2014), de nadruk

op intergenerationeel jeugdwerk die Van Leersum-Bekebrede analyseert in haar studie naar kinderen en liturgie (2018). Dit zijn diverse concepten waarmee we een tijdje herijken, bijsturen, en theologiseren.

Twee spanningsvelden

Naast bovengenoemde criteria voor *youth ministry* als praktijken van hoop, zijn er ook elementen die hoop onder druk zetten. Ik noem er twee: de vrees in de kerk dat er geen opvolgers zijn en haperingen in de getuigende gemeenschap.

Vrees en wanhoop in kerk

Kinderen en jongeren hebben niet alleen in hun leven hoop (nodig), ze bieden ook hoop, niet in de laatste plaats aan kerkelijke gemeenschappen. Ze bieden hoop aan de kerkelijke gemeenschap dat de kerk doorgaat. Of nog breder: hoop dat God doorgaat op de weg van zijn Koninkrijk. Dit perspectief geven jongeren niet alleen aan ouderen, maar ook aan andere jongeren, zo van 'deze gemeenschap doet er toe, want andere jongeren vinden dat ook'. Voor jongeren geeft de aanwezigheid van andere jongeren ook hoop.

Investeren door kerken in de jeugd is dus op een dubbele manier investering in hoop: voor jonge mensen zelf en voor de kerkelijke gemeenschappen. Kinderen en jongeren zijn een belofte. Veel kerken die geen jongeren in hun midden hebben, voelen zich onzeker. Pijnlijk is het als hoop omslaat in wanhoop of als de vrees voor achteruitgang de overhand neemt (wanhoop en vrees zijn tegenpolen van hoop). Begrijpelijk dat in veel kerken *youth ministry* een pijnpunt en achilleshiel is. Iedere kerkelijke gemeenschap gunt kinderen en jongeren – als die al in haar

midden zijn – domweg leeftijdsgenoten, of wil graag een gemeente zijn waar meerdere generaties zich thuis voelen.

Er is een risico dat *youth ministry* in kerken meer gaat over hoop voor kerken, dan over hoop in levens van kinderen en jongeren. Waar wanhoop en vrees de boventoon zijn gaan voeren, is het symbool van de jeugd en de hoop die daarmee gemoeid is, paradoxaal genoeg omgeslagen in zijn keerzijde. Dat werkt verlamdend. Aandacht voor jeugd en nieuw leiderschap is onmiskenbaar van groot belang als het gaat om het betrekken van jongeren bij de kerk, zoals ook een onderzoek als Growing Young (Powell et al. 2016) aantoont. Maar waar – alle aandacht voor jeugd ten spijt – het ontbreken van jongeren in de kerk verlamdend werkt en wanhopig maakt, kan jongeren geen plek worden geboden. Want daar wordt geen ruimte gegeven aan de 'zekerheid dat iets zinvol is ongeacht de afloop, of het resultaat' (Havel). En het is die zekerheid waarin je als kerkelijke gemeenschap mensen – jong en oud – juist hoopvol perspectief wilt geven.

Haperingen in getuigen en voorleven

Het tweede spanningsveld is haperingen in getuigen en voorleven. Spreken over *youth ministry* is niet alleen spreken over jonge mensen, maar over jonge mensen in hun context, en in relatie tot belangrijke anderen. Iedereen en zeker ook kinderen en jongeren hebben voorbeeldfiguren nodig. Mensen die hen op een goede manier richting geven. Die voordoen en voorleven wat het is om hoop te hebben. Die zich niet zomaar neerleggen bij de status quo.

Spangenberg en Lampert (Motivaction 2009)

concluderen dat ouders het moeilijk vinden om waarden over te dragen. De onderhandelingscultuur en gedachte 'we moeten het vooral leuk hebben' staat dat in de weg. Een van de oorzaken voor de ontstane verlegenheid die het onderzoek aanwijst, is dat de opvoeders het jong-zijn tot ideaal hebben verheven. Als dat zo is, en als dat de afgelopen tien jaar niet is veranderd, dan kijken we meer terug dan vooruit. Terwijl je voor hoop ook dat laatste nodig hebt.

Waar het jong-zijn tot ideaal wordt verheven, komt, opnieuw paradoxaal, het doorgeven van een hoopvol perspectief onder druk te staan.

Ook in de theorie van Nieman (2014) over volwassen worden, wordt dit element van eeuwige jeugd gethematiseerd. Het staat een volwassen worden in de weg. Zij signaleert een dubbele boodschap. Enerzijds worden we gestimuleerd om ons neer te leggen bij de status quo en te stoppen met dromen. Anderzijds worden we overspoeld met 'producten en suggesties die ons jong moeten houden' (172). Nieman, die zich veelvuldig beroept op filosoof Kant, schrijft 'volwassen worden is in overeenstemming denken met jezelf' (172, 190).

Waar voor Nieman grote religies met gevestigde leerstellingen dit proces in de weg staan (95-96), benadrukt De Kock (2017) dat volwassen worden als het tegenovergestelde van 'je onnadenkend overleveren aan verwachtingen van anderen en je neerleggen bij de onvolmaaktheid van de wereld' (82), uitstekend aansluit bij idealen van kerken. Het sluit aan op het ideaal van je leven leven zoals het is bedoeld, hoewel er wel grote variatie is in hoe kerken dit thematiseren.

Wat leeft de oudere generatie de jongere generatie voor? Een bekende opdracht uit de

Bijbel is om te getuigen van de hoop die in je leeft. Jaren geleden sprak Van der Ploeg (1985) treffend over 'het lege testament' en drukte daarmee de verlegenheid van opvoeders uit, omdat ze niet weten wat door te geven. Tijden van pluralisering zetten geloofsoverdracht en geloofscommunicatie onder druk. Voor *youth ministry* als praktijken van hoop is het noodzaak dat jonge mensen volwassenen kennen die voorleven wat het is om je niet neer te leggen bij de status quo, en die leven vanuit de hoop van Gods Koninkrijk.

Een belangrijke christelijke praktijk waarin hoop wordt uitgedrukt is het gebed. In het gebed wordt de status quo bevraagd, bekritiseerd en vanuit ander perspectief gezien. Het is dus van belang dat jongeren leren bidden van hen die het voordoen.

Een laatste opmerking bij dit spanningsveld van getuigen en voorleven is die over samenwerking. Op veel plaatsen is het jeugdwerk de oefenplek van samenwerking tussen kerkelijke gemeenschappen. Samenwerken is vaak een gebied waar *youth ministry* in voorop loopt. Maar wat is de getuigende boodschap als het kerken verder niet lukt, of heel moeizaam, om samen te werken? Dat levert een kwetsbare bedding op voor hoopvolle *youth ministry*.

Samenvattend

In *youth ministry* is nauwkeurige aandacht nodig voor de leef- en beleavingswereld in relatie tot hoop. *Youth ministry* aan jonge mensen in Nederland die aan de ene kant gelukkig zijn, en aan de andere kant kwetsbaar en angstig, vraagt om een rijke theologie, waarin aandacht wordt gegeven aan de groei- en bloeimogelijkheden van

mensen, en aan hoop te midden van wanhoop.

In veel kerkelijke gemeenschappen is er een groeiende wanhoop omdat zij die symbool staan voor hoop, afwezig zijn. Het lijden aan het ontbreken van levend jeugdwerk, of contact met jonge mensen, maakt dat de aandacht komt te liggen bij het ontbreken van hoop. Dit kan een actief en getuigend geïnvolveerd zijn belemmeren.

Het nadeel van statistieken die een neergang laten zien, is dat je jonge mensen vooral ziet als ontbrekende groep (zie hiervoor ook de bijdrage van Erik Sengers). Terwijl het in absolute aantallen nog steeds kan gaan om een substantiële betrokken groep. De Hart (2014, 62) toont aan dat aan de ene kant het percentage Nederlandse jongeren dat op de kerk betrokken is laag is, maar aan de andere kant het percentage regelmatige kerkgangers toeneemt onder met name protestantse jongere kerkleden (17-30 jaar).

De vraag naar hoopvolle praktijken dient dus niet alleen in het licht van teruglopende percentages van participatie van jongeren te worden besproken, maar ook in het licht van overtuigingen en verwachtingen van jonge mensen die – wellicht meer en meer geconcentreerd op enkele plekken – wel aanwezig zijn.

De titel van dit artikel heeft niet alleen een vraagteken, maar ook een uitroepteken. In en vanuit kerken zijn er contacten met duizenden jonge mensen en wordt er samen opgelopen om te leren leven met een doel voor ogen dat jezelf en je situatie overstijgt.

Dit artikel is de bewerking van een lezing gehouden op 14 september 2018 bij het Symposium 'Groeispurten en kinderziektes' van het Onderzoekscentrum voor Jeugd, Kerk en Cultuur.

Literatuur

- Boer, M., Stevens, G. et al. (2017). *Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. HBSC-rapport. <http://www.hbsc.org/publications/international/>
- Dasberg, L. (1980). *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000. Of hulde aan de hoop*. Meppel: Boom.
- Fishman, S.M., McCarthy, L. (2007). *John Dewey and the Philosophy and Practice of Hope*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Goodhart, D. (2017). *The Road to Somewhere. The Populist Revolt and the Future of Politics*. London: Hurst & Co publishers.
- Graaf, B. de (2017). *Heilige strijd, het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad*. Utrecht: Boekencentrum.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband. Godsdiensstige ontwikkelingen in Nederland*. SCP.
- Kock, A. de (2014). A typology of catechetical learning environments. *International Journal of Practical Theology*, 18 (2), 264-286.
- Kock, A. de (2017). Volwassen worden in de kerk. *Radix* 43 (2), 78-84.
- Leersum-Bekebrede, L. van, Sonnenberg, P.M., Kock, A. de & Barnard, M. (2019). Deconstructing Ideals of Worship with Children. *Studia Liturgica* 49 (1), 71-88. DOI: 10.1177/0039320718808945.
- Mercer, J.A. (2016). Editorial: Religious Education as a Practice of Hope. *Religious Education* 112 (3), 195-197, DOI: 10.1080/00344087.2017.1325697.
- Powell, K., Mulder, J. Griffin, B. (2016) *Growing Young. Six Essential Strategies to Help Young People Discover and Love Your Church*. Ada: Baker Publishing Group.
- Robins, R. (2016). Hope: A Talmudic Quandry and Remedy. *Journal of Pastoral Theology* 26 (2), 129-132.
- Roebben, B. (2007). *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*. Leuven/Den Haag: Acco Uitgeverij.
- Roebben, B. (2017). Generating Hope: The Future of the Teaching Profession in a Globalized World. *Religious Education* 112 (3), 199-206, DOI: 10.1080/00344087.2017.1308181.
- Root, A. (2007). *Revisiting Relational Youth ministry From a Strategy of Influence to a Theology of Incarnation*. Downers Grove: Intervarsity Press.
- Spangenberg, F.M. Lampert (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers [Motivaction].
- Senter, M.H., Black, W., Clark, C. & Nel, M. (2001). *Four Views of Youth ministry and the Church*. Grand Rapids: Zondervan.
- Ploeg, P. van der (1985). *Het lege testament. Een onderzoek onder jonge kerkverlaters*. Wever: Franeker.

Wijnen, H. van & Barnard, M. (2017). Being-together as a Basic Given: Finding New Ways in Youth ministry in a Time of Transition. *Ecclesial Practices* 4 (1), 25-44.

Websites

- CBS – Jaarrapport 2017 Landelijke Jeugdmonitor. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2017/48/jaarrapport-2017-landelijke-jeugdmonitor> (gezien 29 augustus 2018).
- CBS – Veiligheidsmonitor 2016. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2017/09/veiligheidsmonitor-2016> (gezien 26 augustus 2018).
- Winter, M. de (2015). Pedagogiek over hoop. Het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs. https://www.ris.uu.nl/ws/files/33028988/Afscheidscollege_mei_2017_webversie_definitief_30_5_2017.pdf (gezien 22 augustus 2018).
- Ghauharali, R. & Dorenbos, R. (2015). Ouderen voelen zich minder onveilig dan jongeren. <https://www.socialevraagstukken.nl/ouderen-voelen-zich-minder-onveilig-dan-jongeren/> (gezien 5 maart 2019).
- Jeugdtrends 2018. https://www.missionnederland.nl/k/n646/news/view/250548/233410/jeugdtrends-2018.html#_ftn7 (gezien 22 augustus 2018).
- Nederland bovenaan in internationale vergelijking kinderwelzijn (2013). <https://www.unicef.nl/nieuws/2013-04-10-nederland-bovena-an-in-internationale-vergelijking-kinderwelzijn> (gezien 4 september 2018).
- Weten hoe gelukkig kinderen in Nederland zijn? <https://www.uu.nl/onderzoek/kinder-en-jeugdstudies/weten-hoe-gelukkig-kinderen-in-nederland-zijn> (gezien 4 september 2018).

Ronelle (dr. P.M.) Sonnenberg is universitair docent Praktische Theologie/Youth ministry aan de Protestantse Theologische Universiteit. E.pmsonnenberg@pthu.nl

Is nieuwe spiritualiteit eigenlijk wel zo nieuw?

Als zevenjarig jongetje verbaasde ik me over de stelligheid waarmee de pastoor zijn boodschap bracht – hoe wist die man dat allemaal zo zeker? Als tienjarige verloor ik mijn geduld bij de Hare Krishna's – waarom moest dat chanten een eeuwigheid duren?

Van oorsprong katholiek, begonnen mijn ouders rond mijn achtste jaar aan een spirituele queeste langs onder meer transcendente meditatie, antroposofie, de Hare Krishna- en Bhagwan-beweging.

Vandaar dat met name het volgende deel van de *Handelingen*-vraagstelling mij verbaasde:

‘Als men zelf zich betrokken voelt bij een bepaalde vorm waarin religie beleefd wordt, kan men daar moeilijk afscheid van nemen of beseffen dat er ook andere vormen kunnen zijn waarin men geloof beleeft.’

Niet alleen waren mijn ouders zich er terdege van bewust dat er andere vormen bestonden, zij wilden ook juist graag afscheid nemen van de vorm waar ze zich tegen wil en dank betrokken bij voelden: het katholicisme.

Uit wat mijn vader daarover vertelde, kwam dat neer op 's ochtends vroeg verplicht de mis bijwonen op het gymnasium. Mijn moeder had het over hardvochtige nonnen op de kostschool en biechtvaders die haar ertoe aanzetten zonden te verzinnen.

Nieuwe spiritualiteit versus oude religie?

Toen ik in 2007 op verzoek van uitgeverij Ten Have een boek over nieuwe spiritualiteit schreef, merkte ik dat ook aanhangers van oude religie en nieuwe spiritualiteit een duidelijke breuk zagen tussen beide. Mike George (2004; 2007) van de Brahma Kumaris Spirituele Academie zette het standpunt van de 'nieuwkomers' helder neer:

‘Religie wil ons doen ‘geloven’ dat er een God bestaat, een geloof dat vaak inhoudt dat het niet mogelijk is om God te kennen, direct of indirect, of zelfs om hem te benaderen. (...) Het geloof van elke religie kan een bedreiging zijn voor dat van anderen, zeker wanneer ze Gods naam invoeren om hun vormen van geloof en daden te ondersteunen. Spiritualiteit, aan de andere kant, moedigt ons aan afscheid te nemen van al onze beperkte denkbepelden en zowel nederig te zijn als open te staan voor de mogelijkheid dat God aanwezig is in je leven. Vandaar de nadruk op persoonlijke ervaring in plaats van op een aangeleerd of overgeërfd geloof. (...)

Terwijl religie ertoe neigt strikte afhankelijkheid aan te moedigen aan een verzameling te boek gestelde en geïnstitutionaliseerde vormen van geloof, zou spiritualiteit zeggen: 'Je moet me niet geloven als ik zeg dat het buiten sneeuwt – ga zelf kijken. Hier, ik wijs je de weg, maar nu moet je gaan en zelf de sneeuw zien en aanraken.'

Namens de 'gevestigde' religies liet ik godsdienstsocioloog Gerard Dekker (2007) spreken:

'Want déze spiritualiteit is geen vervanging van de afnemende godsdienstigheid. Integendeel, het effect op het samenleven kan tegengesteld zijn. Kortweg gezegd: godsdienst kan mensen samenbinden en het samenleven van de mensen ten goede veranderen, in de huidige nagestreefde spiritualiteit richt de mens zich op zichzelf en gaat er weinig invloed van uit op de wereld.'

Ook meer onpartijdige wetenschappers gingen mee in dat polemische discours.

'Spiritueel is iets wat je graag wilt zijn, het is persoonlijk, en vertrouwen speelt een rol (...)', schreef godsdienstpsychologe Joke van Saane (2007).

'Religie heeft daarentegen in de vorige eeuw langzaam maar zeker meer negatieve betekenissen gekregen. Religieus associeert men met negatief en met beperkingen.'

God in Nederland, het tienjaarlijkse onderzoek naar de religieuze staat van de Nederlander, zette in 2007 de 'nieuwe spirituelen' ook duidelijk neer als 'buitenkerkelijken':

'Onder de buitenkerkelijken met religieuze overtuigingen vormen zij een kerngroep van religieus geïnteresseerden. Ze betonen zich daarbij ware spirituele omnivoren. Nieuwe spirituelen

worden gekenmerkt door veel belangstelling voor zingevingsvragen, een hoge mate van religieuze individualisering, een sterke gerichtheid op zoekreligiositeit en een grote religieuze openheid' (Bernts, Dekker & De Hart 2007).

Een theoretische basis onder de tegenstelling religie/spiritualiteit legden Paul Heelas en Linda Woodhead in *The Spiritual Revolution* (2005). Lange tijd domineerde in het Westen het 'life as'-model, stellen de Britse religiewetenschappers. Het leven van een vrouw kreeg betekenis doordat zij zichzelf zag als een toegewijde echtgenote, moeder, dochter. De man beschouwde zichzelf als echtgenoot, vader, zoon. Daar hield het niet mee op, want beiden zagen zichzelf ook nog als lid van de parochie, onderdaan van de koning, onderdeel van Gods schepping. Zij leefden hun leven conform wat anderen en instituties van hen verwachtten, en conform de plaats waarvan zij meenden dat ze die in de gemeenschap en de kosmos toegewezen hadden gekregen.

De gemiddelde 21e-eeuwer kan zich echter niets meer voorstellen bij dat leven van objectieve rollen en verplichtingen. Waarom zou zij zich opofferen, en haar werkelijke verlangens negeren of onderdrukken? Haar habitus is *subjective life*, het gaat om haar innerlijke, subjectieve leven. Zij wil juist haar eigen unieke zelf worden, ontdekken wie zij is buiten al die opgelegde rollen.

Als je, zoals Heelas en Woodhead dat deden, dit onderscheid loslaat op religie en spiritualiteit, ontstaat er inderdaad een onoverbrugbare kloof tussen die twee. Religie is 'life as'. Vanuit het 'subjective life'-perspectief ontnemt de kerk je de mogelijkheid je eigen spirituele pad

< 'Emmaüsgangers'

te gaan, diep in jezelf de waarheid te vinden. In plaats daarvan zadelt die je op met dode dogma's en gedateerde wet- en regelgeving. Vanuit een 'life as'-perspectief gezien, beperken de nieuwe vormen van spiritualiteit zich tot navelstaren. Ze isoleren de mens van het grotere geheel waarbinnen zij pas werkelijk mens kan zijn.

Polemiek samengevat

Op basis van het bovenstaande heb ik de polemiek in onderstaande tabel samengevat. De begrippen 'horizontale' en 'verticale transcendentie' ontleen ik aan *God in Nederland 1966-2015*. Het gaat dan om respectievelijk bewust leven in het hier en nu, jezelf overstijgen en je verbonden voelen met anderen, de natuur of de kosmos, versus het geloof in God of een hogere macht en in een leven na de dood.

Vanuit dit polemisch discours bekeken, valt nieuwe spiritualiteit moeilijk te vangen. De centrale plaats van de eigen ervaring, de openheid voor andere tradities en het individuele aspect maken dat elke poging tot taxonomie per definitie achter de feiten aanloopt. Maar denk aan stromingen als het neoboeddhisme, neopaganisme, neosjamanisme; aan praktijken

Religie	Nieuwe spiritualiteit
Andermans gezag centraal (dogma's)	Eigen ervaring centraal
Gesloten	Open voor andere tradities
Belemmerend	Bevrijdend
Collectief	Individueel
Verticale transcendentie	Horizontale transcendentie

Tabel 1 Religie versus nieuwe spiritualiteit

als auralezen, contact maken met krachtdieren, healing, meditatie, yoga; of aan teksten als *A Course in Miracles*, *The Secret*, *Rebible*.

Nuancering

Toch klopt bij nader inzien een deel van de *Handelingen*-vraagstelling misschien wel. Al toen ik aan mijn boek werkte, begon ik mij af te vragen of oude religie en nieuwe spiritualiteit niet meer op elkaar leken dan beide graag toegeven? Als dat zo is, hebben mijn ouders – en ik denk velen met hen – veel minder radicaal afscheid kunnen nemen van de oude religie dan zij zelf denken.

Neem de geslotenheid. Wie weleens een stamboom van de Protestantse Kerk in Nederland heeft gezien, weet dat ook oude religies zich mede door allerlei invloeden van buitenaf steeds ontwikkelen. Voor het katholicisme geldt hetzelfde. Heelas en Woodhead beriepen zich voor de tegenstelling tussen 'life as' en 'subjective life' op een studie van de Canadese filosoof Charles Taylor, *Sources of the Self*.

Ik ga hier nu niet in op de vraag of zij dat boek volledig recht deden. Ik merk wel op dat volgens Taylor het katholicisme (net als latere vormen van het christendom) zelf heeft

Zelfspiritualiteit	Kerkleden	Ongebonden gelovigen	Ongebonden spirituelen	Seculieren
Waarheid innerlijk ervaren	51	48	40	22
Religie is vooral iets persoonlijks	46	58	47	28
Religie heeft niet zoveel met kerkelijkheid te maken	27	57	62	33
Vertrouwen op innerlijke stem	48	66	71	46
In elk mens is een echte, authentieke en 'heilige' kern	24	37	35	12

Tabel 2 Instemming met items uit de nieuwe spiritualiteit per groep (% dat de stelling volledig onderschrijft)

bijgedragen aan de voor nieuwe spiritualiteit zo kenmerkende subjectieve wending. Neem de *Belijdenissen*, waarin de kerkvader Augustinus zichzelf analyseert. Of diens uitspraak: 'Ga niet naar buiten, keer tot uzelf in; de waarheid verblijft in de innerlijke mens.'

Taylor (1989; 2007):

'De wending naar binnen van Augustinus heeft in het Westen een ontzagwekkende invloed gehad, aanvankelijk door een familie van vormen van christelijke spiritualiteit in te luiden, die zich gedurende de Middeleeuwen verder ontwikkelden en tijdens de Renaissance opnieuw tot bloei kwamen. Deze wending naar binnen neemt echter later geseculariseerde vormen aan. We keren tot onszelf in, echter niet noodzakelijkerwijs om God te vinden, maar om in ons leven een bepaalde orde te ontdekken of aan te brengen, of om het een bepaalde betekenis of rechtvaardiging te verlenen.'

Ook in zijn in 2007 verschenen *A Secular Age* nuanceerde Taylor indirect het onderscheid tussen oude religie en nieuwe spiritualiteit. Al ver voor de Reformatie deed de kerk pogingen om het innerlijke geestelijk leven van de leken op een hoger niveau te brengen. Zo besloot het Vierde Lateraanse Concilie in 1215 dat die leken minstens één keer per jaar moesten biechten en ter communie moesten gaan. Je zou dat als een vorm van uitwendige dwang kunnen zien, maar paradoxaal genoeg had dit wel tot gevolg dat het individu zich ging verdiepen in zijn persoonlijke relatie tot God, en daardoor ook meer in zichzelf.

Die algemene wending naar binnen, plus de bijbehorende nuancering van het onderscheid tussen oude religie en nieuwe spiritualiteit, blijken verder duidelijk uit het bovenstaande deel van een tabel uit *God in Nederland 1966-2015* (daar tabel 6.2; hier tabel 2, zie hierboven).

	Totaal	Totaal 2006	Kerkleden 2015	Ongebonden gelovigen	Ongebonden spirituelen	Seculieren
Kaarsje branden voor iets of iemand	51	48	58	67	60	30
Naar een plek om stil te staan bij alles	39	29	44	41	36	12
Deelname cursus spiritualiteit	26	16	25	22	27	5
Herdenkings- plek opgezet of bezocht	16	8	9	9	9	7
Thuis heilige plek	15	8	10	17	11	1
Op bezinnings- tocht geweest	11	3	4	3	1	1
Deelgenomen aan een stille tocht	9	6	7	6	6	4
Geen van bovenstaande activiteiten	24	38	24	23	20	57
Yoga	-	13	10	17	36	8
Meditatie	-	16	17	23	43	5

Tabel 3 Deelname bezinningsactiviteiten en individuele rituelen, per meetjaar en groep

Ook van de kerkleden vindt een substantieel deel nu de innerlijke component belangrijk. Hedendaagse praktijken nuanceren de tegenstelling oude religie – nieuwe spiritualiteit nog sterker. Getuige tabel 3 hierboven (in genoemd onderzoek tabel 6.8) ligt de breuklijn hier tussen seculieren enerzijds en kerkleden, ongebonden gelovigen en ongebonden spirituelen anderzijds, niet tussen kerkleden en ongebonden spirituelen.

Neosjamanisme als voorbeeld

Een nadere blik op de samenvatting van het polemisch discours die ik boven gaf, nuanceert de tegenstelling verder. Het neosjamanisme bijvoorbeeld past op het eerste gezicht binnen het polemisch discours. Zo neemt de Nederlandse sjamaan Jos Kester duidelijk afstand van religie: ‘Sjamanisme is geen religie, al wordt het door veel antropologen gezien als de oudste spirituele stroming op aarde waar religies uit zijn voortgekomen’ (www.joskester.com). Ook stelt hij expliciet de eigen ervaring voorop: ‘Sjamanisme betekent ervaren. Je eigen ervaring staat centraal. Dit wil zeggen dat je gedurende workshops of coaching het in je botten kunt voelen wat er plaatsvindt. Als je dingen wilt veranderen kunnen we er lang over praten, maar ervaren is de (enige) manier om het werkelijk te doen.’ Verder benadrukt hij de openheid: ‘Sjamanen worden bij veel volkeren aangetroffen. Sjamanistische levensvisies bij deze volkeren zijn cultureel bepaald. Er bestaan dan ook vele, soms sterk uiteenlopende, vormen van.’ Hij wijst ook op de bevrijdende werking: ‘Het doorbreken van oude patronen. Dat je het heft in eigen handen neemt en je niet laat leiden door gedrag dat je als kind hebt geleerd om bijvoorbeeld aandacht van je ouders te krijgen.’ Daarbij is het neosjamanisme individueel: ‘Hieronder tref je een traject van zeven stappen aan. Je kunt ook voor een of twee sessies komen of een Skype-gesprek aanvragen. Het is allemaal mogelijk.’ Die bovengenoemde bevrijding zorgt ten slotte voor horizontale transcendentie. Niet alleen kun ‘je meer aanwezig, meer geaard, meer gelukkig, meer jezelf’ zijn, tevens kun je ‘verbanden herkennen tussen jezelf en je omgeving. Je

weet dat alles en iedereen met elkaar is verbonden, waar jij onlosmakelijk deel van uitmaakt. Het is je doel te leven op een onbaatzuchtige manier en je te laten meevoeren op de stroom van het leven.’

Kritischer blik

Een kritischer blik nuanceert echter ook hier de tegenstelling religie – spiritualiteit. Ten eerste plaatst Kester zelf het sjamanisme al in een eerbiedwaardige traditie: ‘Sjamanen worden bij veel volkeren aangetroffen. Sjamanistische levensvisies bij deze volkeren zijn cultureel bepaald. Er bestaan dan ook vele, soms sterk uiteenlopende, vormen van, maar met allemaal een en dezelfde overeenkomst; dat zij gedurende hun reizen (*extase*) in de andere werkelijkheid spreken en kunnen bemiddelen met de voorouders en goden (*spirits*).’ Ten tweede komt de individuele ervaring tot stand dankzij een collectieve praktijk. Neem de zweethut die Kester in de aanbieding heeft. De ongebruikelijke omgeving van de hut zelf, de hitte, het feit dat je naakt of bijna naakt met vreemden in een ruimte bent, samen zingt, drumt en bidt, maken al dat je afstand neemt van je gebruikelijke zelf. Ten derde levert Kester het interpretatieve kader voor de individuele ervaring: ‘Het gezamenlijk zweten is niet alleen nuttig als ontspanning en reiniging van lichaam en geest. De zweethut wordt ook gebruikt voor initiatie, geboorte en verbinding. De ceremonie wordt gezien en ervaren als een wedergeboorte. De hut staat hierbij symbool als het vrouwelijke. Het vuur en de stenen als het mannelijke. De zweethut die hier wordt besproken gaat uit van de aanwezigheid van de spirits en onze voorouders, die komen voor heling van lichaam, geest en ziel.’

Ten vierde helpt Kester achteraf nog de individuele ervaring te articuleren.

‘Een bijzondere kwaliteit van een sjamaan is dat hij of zij kan reizen in andere werkelijkheden en daar, met de hulp van zijn of haar krachtdieren en gidsen, informatie kan krijgen over tal van zaken. Deze informatie kun je ook zelf “ophalen”. Iets wat ik mensen leer. Dat is het ervaren van wat er aan wijsheid in jezelf zit.’

Samenvattend verdient de tegenstelling oude religie – nieuwe spiritualiteit nuancerend. Zo is oude religie niet alleen gesloten en dogmatisch, maar ook divers en dynamisch. Ook komt de voor nieuwe spiritualiteit belangrijke innerlijke wending voort uit wat in het Westen voor de archetypische oude religie doorgaat: het christendom. Verder speelt de innerlijke beleving voor zowel kerkleden als ongebonden spirituelen een grote rol. Ten slotte lijken de praktijken van kerkleden en ongebonden spirituelen op elkaar en is nieuwe spiritualiteit minder individueel dan het polemisch discours doet voorkomen.

Maar vorm telt

Voor alle duidelijkheid: ik stel niet dat het verschil tussen oude religie en nieuwe spiritualiteit slechts een vormkwestie is. Terug naar de zweethut. Vanuit het denken van de Franse wetenschapsantropoloog Bruno Latour bekeken, schept een netwerk van mensen en niet-mensen daar iets wat voorheen niet bestond (1999). De sjamaan en de deelnemers interacteren met de hut, de verwarmde stenen, het stookhout, de trommels, de kleren (of beter: het gebrek daaraan) en scheppen zo een nieuwe ervaring. Vorm en inhoud vallen daarbij niet strikt te scheiden.

Datzelfde geldt in bredere zin voor nieuwe

spiritualiteit. Ik heb boven beargumenteerd dat er een opmerkelijke continuïteit schuilt onder het polemisch discours dat oude religie tegenover nieuwe spiritualiteit stelt. Maar daarmee presenteer ik het aanvankelijke succes van nieuwe spiritualiteit nog niet puur als een marketingtruc; als hup, ‘*subjective life*’-sausje eroverheen en klaar is de *rebranding* van oude religie als nieuwe spiritualiteit. Want net als het zweethut-netwerk schept het nieuwe-spiritualiteit-netwerk iets wat alleen binnen dat netwerk kan bestaan. Daarbij valt dat netwerk weer onder een groter netwerk, de cultuur waarmee nieuwe spiritualiteit interacteert.

Nu stelden Heelas en Woodhead terecht dat in een cultuur waarin ‘*subjective life*’ domineert religieuze vormen die uitgaan van ‘*life as*’ op weinig enthousiasme mogen rekenen. Dat maakt de vorm van nieuwe spiritualiteit niet willekeurig maar essentieel. Alleen als die niet te veel op de oude lijkt, kan hij werken. Dus als hij het ‘*life as*’-keurslijf goed genoeg wegmoffelt onder de ‘*subjective life*’ trek-toch-lekker-aan-waar-je-je-goed-bij-voelt-kleding.

Maar ik duid dat niet opportunistisch, in de zin van ‘Als we willen dat alles blijft zoals het is, moet alles anders worden’ – woorden van het personage Tancredi in de roman *De tijgerkat* van Giuseppe Tomasi di Lampedusa (1958), dat de republikeinen steunt om de monarchie te behouden. Nee, met dat ‘werken’ bedoel ik dat nieuwe spiritualiteit, ook al verschilt ze gradueel en niet principieel van de oude religie, daadwerkelijk iets nieuws te bieden heeft. Wel kan ze dat nieuwe alleen bieden in een negatieve relatie tot het oude, door het verschil met oude religie te benadrukken en de

overeenkomsten te verzwijgen. De nadruk op het verschil werkt performatief; beschrijft niet alleen maar schept iets nieuws.

Nieuwe spiritualiteit biedt mensen een nieuwe waardevolle ervaring juist doordat ze zich als de Ander van oude religie voordoet. Als mijn vader ’s ochtends vroeg de zonnegroet brengt, heeft hij een voor hem wezenlijk meer waardevolle ervaring dan wanneer hij als gymnasiast verplicht naar de ochtendmis ging. Zo heeft mijn moeder een voor haar meer waardevolle ervaring als zij met de leden van haar ‘Cursus in wonderen-groep’ over haar innerlijk leven praat dan wanneer zij verplicht biechtte.

Of moet ik zeggen: de nadruk op het verschil werkte performatief? Volgens de laatste editie van *God in Nederland* blijft de door Heelas en Woodhead voorspelde spirituele revolutie uit. Uit een zeker niet representatieve steekproef die ik heb genomen – de shortlist voor de verkiezing van het Beste spirituele boek 2018 – maak ik ook op dat het polemische discours afneemt. Zo geeft voormalig *Happinez*-hoofdredactrice Inez van Oord (in *Rebible*, 2017) de Bijbel weer een kans door die zo vrij mogelijk van de betuttelende en veroordelende traditie te lezen:

‘God had al die tijd naar ons gekeken, knikte bemoedigend en zag dat het goed was. Wij zagen het nu zelf ook. Kennis van goed en kwaad heb je nodig, om te kunnen kiezen. Nu weten we genoeg. De weg terug naar die boom in het midden is niet zo ver als je denkt. En God zegt: ‘Welkom. Geef maar door aan iedereen die het nog niet weet. Het paradijs is er nog. Ik wacht op je.’

In andere genomineerde boeken komt het christendom zelfs niet of nauwelijks meer voor – in positieve noch in negatieve zin. Neem de winnaar, het beste Spirituele Boek van 2018.

‘Hé Jelle hier, van SoChicken’, zegt een frisse, sympathieke jongeman in een filmpje op de bijbehorende site (sochicken.nl). ‘En Snuffel’, voegt hij toe, waarop kort een liggend hondje in beeld verschijnt. De jongeman vervolgt: ‘In deze video geef ik je zes tips die je vandaag kunt uitvoeren om je leven simpeler te maken, zodat je meer kalmte kunt ervaren, meer plezier kunt beleven en echt het gevoel kunt hebben dat je leeft.’ Dan komt tip één: minimaliseer je spullen. ‘Door overbodige spullen uit je leven te gooien, maak je ruimte en aandacht vrij die je kunt toewijden aan de dingen en de mensen en de spullen die je echt belangrijk vindt.’

Hoe dit te duiden? Verdwijnt met de generatie van mijn ouders, met mensen die zijn opgegroeid met het christelijk geloof als vanzelfsprekendheid, ook de behoefte aan vormen van spiritualiteit die zich profileren als de Ander van het christendom? Ontstaat er een seculiere spiritualiteit, die even makkelijk inspiratie opdoet bij de oude religies als bij bijvoorbeeld de positieve psychologie? Of is seculiere spiritualiteit een oxymoron en zal ook de seculiere spirituele revolutie uitblijven?

Ik weet het niet. Wat ik wel weet is dat mijn vrouw en ik gisteren bij toeval in Mildam terecht kwamen. De in 2012 overleden kunstenaar Louis le Roy heeft daar met restmateriaal van stratenmakers in een stuk bos zijn Eco-kathedraal gebouwd.

‘Magisch’, vond mijn vrouw – een winterkoninkje had op veertig centimeter van haar neus gezongen. Ikzelf was de kathedraal afwezig

binnengekomen, vol gedachten aan het essay over stoppen met milieu vervuilen waaraan ik werk. De symbiose die de van stoeptegels gebouwde tempels aanging met de flora en fauna, bracht me in een *altered state of consciousness*. Van mij mag er een natuur-spirituele revolutie komen.

Literatuur

- Bernts, T., Dekker, G. & Hart, J. de (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Bernts, T. & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Dekker, G. (2007). Spiritualiteit is inmiddels een weeldeartikel geworden. *Trouw*, 29-10-2007.
- George, M. (2004; 2007). *In the Light of Meditation. A Guide to Meditation and Spiritual Development*. Winchester (VK)/New York (VS): O Books.
- Heelas, P. & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Latour, B. (1999). *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge (VS)/Londen: Harvard University Press.
- Oord, I. van (2017). *Rebible. Ontdekking van vergeten verhalen*. Utrecht: Kosmos Uitgevers.
- Saane, J. van (2007). Spiritualiteit in de psychologie. In: A. Roothaan & J. van Saane (red.), *Wat is wijs? Reflecties op spirituele vorming*, (pp. 15-26). Kampen: Ten Have.
- Taylor, Ch. (1989; 2007). *De bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Cambridge (VS)/Londen: The Belknap Press of Harvard University Press.

Maarten (drs. M.A.) Meester studeerde algemene literatuurwetenschap in Amsterdam, filosofie in Amsterdam en Groningen (cum laude), en journalistiek te Tilburg. Hij is publicist en spreker. Meester schreef onder meer de boeken *Nieuwe spiritualiteit* (2008) en *Van gnosis tot alchemie. Inleiding in de esoterie* (2009).
E mmester@dds.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Identiteitsdag Verus

Verus, vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, organiseert *woensdag 6 november* een Identiteitsdag vanuit de katholieke traditie. Thema: 'Duurzaam leren, duurzaam leven'. Een oecumenisch onderwerp, vanuit de oproep die Paus Franciscus, samen met verschillende wetenschappers, doet in zijn encycliek *Laudato Si'*: 'Laten we de aarde weer gaan zien als 'ons gemeenschappelijk huis. En ons richten naar de zorg die nodig is om ook voor de komende generaties mensen dieren en planten een thuis te kunnen zijn.'

Cursus 'Spiritualiteit in de samenleving'

De laatste *God in Nederland*-studie van 2016 laat de crisis van de grote kerken zien. Tegelijkertijd wordt er een belangstelling voor spiritualiteit gesignaleerd. De cursus gaat op zoek naar hoe mensen deze vandaag de dag ervaren. Religie komt dus buiten de kerk in beeld: wat kunnen pastores en geestelijk verzorgers hiervan leren?

25 september, 6 en 20 november, 13.30-17.00 uur; Nieuwegracht 61/65 in Utrecht; € 350; opgeven: luce-crc@tilburguniversity.edu; www.tilburguniversity.edu

Tilburg-hoogleraar Saskia Lavrijsen: 'Belangrijk dat er luikjes opengaan'

Saskia Lavrijsen (1976, Waalre) is hoogleraar Economic Regulation and Market Governance aan Tilburg University. Zij doet onderzoek naar de juridische en economische grondslagen van de regulering en het toezicht op markten, waaronder netwerk-industrieën zoals de energie- en watersector. Zij is verbonden aan het Tilburg Law and Economics Center. Ook is zij *research partner* van de Kansspelautoriteit. In 2006 verdedigde ze haar goed ontvangen proefschrift over onafhankelijke mededingingsautoriteiten en goed bestuur. Zij is oprichter van Oyster Legal, een gespecialiseerd juridisch adviesbureau op het gebied van toezicht, regulering en energierecht, dat overheden, consumentenorganisaties en bedrijven bijstaat in het ontrafelen van complexe juridische vraagstukken.

Hoe staat u in uw persoonlijke en professionele leven in het geloof?

'Ik ben katholiek opgevoed en ik ging vroeger veel naar de kerk. Ik heb de communie gedaan en het vormsel, ik ben ook getrouwd voor de kerk en mijn kinderen zijn gedoopt. Nu ga ik niet meer zo vaak naar de kerk.

Wat nog altijd het stukje cultuur en opvoeding is dat ik meeneem in zowel mijn persoonlijke leven als in mijn werk, is dat je bepaalde waarden nastreeft. Religieuze waarden, maar ook waarden die gekoppeld zijn aan universele mensenrechten: 'wees goed voor een ander', 'pas goed op de wereld', 'probeer een ander te helpen' en 'probeer niet te liegen'. Waarden die ik zelf altijd probeer toe te passen in mijn leven en werk. Daarin ben ik erg gedreven, merk ik, het heeft me meer gevormd dan ik beseft.

Ik ging vroeger met mijn oma ook naar Banneux (Mariabedevaartsoord in de Belgische provincie Luik, red.) en ik ben zelf ook op bedevaart geweest. Het speelde een grote rol in mijn jeugd. Maar op een gegeven moment ben je een van de weinigen en ben ik er losser van gekomen. Nu zijn bepaalde waarden voor mij heel belangrijk en ik vind het ook soms fijn om in privé-situaties, bij een sterven of een andere ernstige gebeurtenis, een moment van bezinning te vinden. Dat vind ik dan in de kerk, omdat dat bij mijn cultuur hoort.

Als ik ergens anders in de wereld was geboren, was ik misschien wel naar een moskee gegaan. Voor mij is religie nauw verbonden met waar je bent opgegroeid en wat je cultuur is.

Veel waarden in al die religies komen ook overeen. Alleen zijn er weer stromingen die het heel extreem interpreteren of juist weer

vrij. Wat dat betreft heb ik helemaal niets met fanatisme. Jammer, dat dit zo op die manier is uitgewaaid.’

Dus u bent ‘gesocialiseerd religieus’ en op een gegeven moment is dat verwaterd, zou je kunnen zeggen. Maar u hebt wel uw kinderen laten dopen.

‘Ja, ze zijn gedoopt. Maar de communie niet meer, omdat ik vind dat zij zelf uiteindelijk een keuze moeten maken. De kinderen stellen veel vragen. Mijn jongste zoontje zei laatst: ‘Ik geloof niet in God. Volgens mij is er gewoon één iemand voor heel de wereld en maakt het niet zoveel uit wat je doet.’ Daarmee brengt hij onder woorden wat ik zelf ook voel. Soms praten we daarover: ‘Hoe is de wereld er gekomen?’, ‘Wie was er dan als eerste?’, ‘Wie was God?’, en zo meer. Iedereen heeft deze vragen en niemand heeft ze ooit nog echt kunnen beantwoorden. Heel mooi hoe een kind zelf gaat denken, zelf verbanden legt en zelf ontdekt.

Mijn ouders en mijn familie zijn heel sociaal. Religie krijg je hierdoor mee. Door jonge kinderen op te voeden of jonge mensen op te leiden, neem je verantwoordelijkheid om die waarden steeds te benoemen. Ook voor een academische wereld is het belangrijk dat je die universele waarden – of je ze nu wel of niet religieus noemt – nastreeft in je onderwijs en in je onderzoek.’

Hoe worden die waarden aan de Tilburg University nagestreefd?

‘Je kunt merken dat die waarden er hier echt in zitten: bij de opening van de academische dienst met een gebed en de nauwe verbondenheid van de kerk met het stichtingsbestuur. Dat voel je

hier wel. Tegelijkertijd hebben we te maken met nieuwe invloeden en culturen: iedereen loopt hier rond. Er wordt van oorsprong aandacht aan deze waarden geschonken en ze worden ook nog altijd als belangrijk gezien, maar het wordt niet tegengehouden dat mensen met andere religies hier komen werken. Het is heel internationaal geworden. Zo moet dat ook, denk ik. Je moet een brede, open universiteit zijn, die openstaat voor alle culturen en religies. Maar wel binnen de grenzen van de mensenrechten.’

Dus de academische wereld wordt als het ware een eigen ‘kerk’?

‘Dat vind ik een moeilijke vraag. Nee. Ik zie de academische wereld niet als een kerk. Meer als een plaats waar echt wordt nagedacht over ontwikkelingen in de maatschappij, juist ook in Tilburg, met maatschappijstudies, economie en recht. Je durft op afstand van de maatschappij te staan, waarbij je wel integriteit moet nastreven en transparantie. Maar je gaat geen religie belijden, je gaat niet tegen mensen zeggen hoe ze het allemaal moeten doen.

Ik integreer bepaalde waarden in mijzelf en ik draag dat ook weer over als ik les geef, maar je moet bepaalde meningen met een goede mate van objectiviteit kunnen weergeven aan studenten. Zij moeten zelf nadenken over wat zij vinden van de wereld.

Maar, zoals ik al zei, die universele waarden zijn deels terug te leiden tot de katholieke traditie, maar ook tot de internationale mensenrechten. Die waarden zie je terug in onze grondwet en zijn ook in de politiek terug te vinden.

Maar de academische wereld zou ik zeker geen kerk noemen. Een kerk hangt een be-

paalde stroming aan. Binnen de academie moet je veel meer ruimte hebben voor verschillende geluiden en meningen.'

Toch wordt ook iedere universiteit getypeerd door een eigen kleur. De Tilburgse school verschilt van de Utrechtse of de Nijmeegse.

'Dat is misschien wel zo ontstaan en het kan ook wel zijn dat je bepaalde stromingen hebt, die vaak verbonden zijn aan een bepaalde hoogleraar. Die tendens dat universiteiten te verkokerd zijn en ook departementen en faculteiten, is herkenbaar. Maar ik vind het juist goed als daar doorstroming in is, zodat luikjes worden geopend en je in debat kunt gaan met andere stromingen en zo samen probeert te werken.

De wereld is nu zo aan het veranderen en de bestaande instituties schudden zo op hun grondvesten door veel ontwikkelingen als digitalisering, datagebruik, *artificial intelligence* en door globalisering. Maar ook door veranderen de generaties die er andere normen en waarden op na houden dan generaties voor hen. Dat onderstreept nogmaals dat het heel belangrijk is dat er luikjes opengaan en dat we gaan samenwerken om tot nieuwe inzichten te komen. En ook om bepaalde grote maatschappelijke vraagstukken te kunnen bespreken en mee te denken over oplossingen en daar feedback op te kunnen geven vanuit de wetenschappelijke wereld. Denk hierbij maar aan de klimaatverandering en migratieproblematiek.'

Zou juist dit een verklaring kunnen zijn voor het leeglopen van de kerk? Dat de kerk als instituut niet meegaat met de tijd maar

zich juist door de tijd laat inhalen?

'Het zou wel eens zo kunnen zijn ja, dat de luikjes te lang gesloten zijn gebleven. De kerk heeft te lang te weinig mensen aangesproken. Er is te lang aan hiërarchische structuren vastgehouden en er is te weinig openheid geweest. Vroeger stond de pastoor centraal in het dorp en op een gegeven moment is dat gewoon veranderd. De kerk is hierin niet meebewogen.

Maar ook omdat je zoveel verschillende religies in een land hebt nu. Hoe ga je daar als kerk mee om en hoe speel je daarop in? De kerk zit al een lange tijd in een soort van identiteitscrisis, denk ik. Het is wel goed om te zien dat de huidige paus meer de discussie aangaat over dit soort zaken. Dat hij dit doet is belangrijk.

Voor de mensen die houvast vinden in structuren, hebben kerken zeker toegevoegde waarde. Zelf ben ik meer buiten de structuren gaan denken. Er zijn zoveel mensen in de wereld, zoveel ideeën. De kerk is niet het instituut waar ik altijd naartoe moet gaan.

De deur is natuurlijk bij veel mensen ook gesloten door de negatieve schandalen die over de kerk bekend zijn geworden. Het heeft te lang geduurd voordat dit naar buiten kwam en er waren geen zelfreinigende mechanismen.'

Is het te laat voor de kerk om van dat slechtere imago af te komen?

'Bij grote schandalen is het in ieder geval belangrijk dat je zorgt voor genoegdoening en openheid naar de slachtoffers toe en dat je de mensen die een slechte rol hebben gespeeld op een zijspoor zet. Als je kijkt naar landen die allemaal verschrikkelijke dingen hebben gedaan, zie je dat die er toch voor gezorgd hebben dat

er aandacht en interne procedures zijn voor berechting, genoegdoening en reconciliatie. En uiteindelijk moeten de leiders daar open en transparant over zijn en ook ruimte geven aan gemeenschappen om dingen op een bepaalde manier te doen. Een pastoor die wel degelijk een geloof heeft, maar graag getrouwd wil zijn met een vrouw of met een man, of een vrouw die graag pastoor wil zijn – dat zijn dingen waar je in mee zou moeten gaan. Als je daar meer diversiteit hebt en inclusiviteit, zoals we dat op de universiteiten ook willen, zouden meer mensen daarin mee kunnen. Anders wordt het maar een heel klein groepje.

In Nederland is het echt heel hard achteruit gegaan, maar in andere landen is het geloof nog steeds heel sterk. Nederland loopt voorop in termen van zelf kiezen voor je geloof, maar door de sterke globalisering zullen jongeren in andere landen zich natuurlijk op den duur ook los maken van te vaststaande structuren.'

Zijn er in het onderzoek dat u doet of de academische wereld waar u in staat ook uitdagingen wat betreft het nastreven van de waarden die u eerder noemde?

'Een van de grote *struggles* van de universiteiten in Nederland is op dit moment de al dan niet gelijkwaardige positie van de vrouw ten opzichte van de man binnen de academische wereld. Daarvoor zijn nog maatregelen nodig, denk ik. Kijk naar wat Eindhoven geïntroduceerd heeft; daar worden nu echt drastische maatregelen genomen om ervoor te zorgen dat minimaal een op de vier hoogleraren een vrouw is. Hoewel er in de academische wereld steeds meer vrouwen

komen als studenten en junior-onderzoekers of promovendi, worden 'hogere' posities nog altijd vaak door mannen bekleed.'

De kwestie is dan natuurlijk of het moeilijk voor vrouwen is om op hogere plekken te komen of dat er maar weinig vrouwen op hogere plekken willen komen.

'Voor een deel is het de opvoeding van vrouwen en meisjes. Toen ik jonger was, was het niet vanzelfsprekend dat ik een enorme carrière zou maken. Veel vrouwen waren moeders met kinderen. Daardoor zit je toch in een wereld die *biased* is. Het heeft veel tijd nodig om dat te veranderen. Die *bias* zit deels in jezelf, want je bent misschien onzekerder of banger om ja te zeggen op iets. Maar ook iemands omgeving is hierin bepalend, wanneer die vaker een hogere lat legt voor een vrouw dan voor een man. Onderzoek bevestigt dit ook. En voor een laatste deel zit het in sociale structuren die nog bestaan: veel zorgtaken komen neer op de vrouw waardoor ze kiezen voor parttime banen en dus minder snel doorgroeien.

Het is dus een complex aan factoren. Wat nu heel belangrijk is, is dat organisaties zich ervan bewust zijn dat er een bepaalde *bias* kan zijn. Talentvolle, jonge vrouwen zouden al snel gecoacht moeten worden en op cruciale momenten in hun carrière begeleid. Dat moet ook gefaciliteerd worden. Het past bij uitstek in de waarden die nagestreefd zouden moeten worden.'

Tom Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht. E tom_lormans@hotmail.com

Je laven aan die rijke, veelkleurige diversiteit

Aan het eind van dit themanummer is het goed terug te kijken op de verschillende bijdragen in dit rijke *Handelingen*-nummer. Rijk, omdat het de prachtige diversiteit laat zien van geloven in Nederland anno 2019.

W e zien zeker voorbeelden van verwaterd geloof in de bijdragen van De Hart en Sengers. We leren dat institutionele religie afkalft en in die zin verwatert. De spoeling wordt dun in de Nederlandse kerken. Lid worden is niet meer vanzelfsprekend en naar de kerk gaan evenmin, zo beschrijft De Hart.

De dagen zijn alle zeven vergelijkbaar geworden, omdat de zondagsrust niet meer heilig blijkt en bijvoorbeeld islamitische Nederlanders juist op vrijdag een vrije dag gepast zouden vinden. De groei van migrantenreligies versterkt deze verandering. Dat bijvoorbeeld de zondagsrust van oudsher door de christelijke wortels zo ontstaan is in ons land, is voor velen niet meer bekend.

Stukjes spiegel

Sengers benadrukt het probleem van het vinden van vrijwilligers en van geld als grootste voor de (katholieke) kerken, al blijft het geloofsgoed nog zo waardevol. De Hart beschrijft dat we daarbij op moeten letten, dat religie zich door de eeuwen heen anders manifesteert en dat in stukken en brokken op onherkenbare plaatsen

toch religie en spiritualiteit zich tonen. Het lijkt me een prachtige taak voor de praktische theologie om die stukjes spiegel te ontdekken en terug naar de theologie te verbinden, waardoor ook de theologie verder transformeert conform de tijdgeest. Sonnenberg bedoelt dat volgens mij ook wanneer ze het theologisch kader noemt waarin moreel opvoeden geplaatst kan worden en zoals de ontwikkeling van jongeren gezien mag worden. Verbindt verschillende theologische toonsoorten, zodat de stukjes spiegel oplichten voor mensen die ernaar zoeken in hun ontwikkeling tot jongvolwassenen.

Meer flexibel

Het kiezen voor één religie is minder vanzelfsprekend dan in de verzuilde tijd. De Hart refereert daar al aan: het hebben van een religie en het hebben van meerdere religies komen beide voor. Waar het zestig jaar geleden nog zeer

Wortels die ruimte krijgen, verstrengeld raken en samen steviger staan: een prachtig veelkleurig beeld van ons land

gebruikelijk was zelfs de winkel, de krant en de omroep in de eigen zuil te kiezen, worden deze sterke grenzen in deze tijd duidelijk overschreden. Ook voor religieuze activiteiten combineren Nederlanders moeiteloos verschillende religies, zo beschrijft Berghuijs, juist ook mensen die door lidmaatschap of kerkbezoek betrokken zijn bij de rooms-katholieke of protestantse kerk. Geloven op deze manier gebeurt dan meer flexibel, beschrijft ze. Zo kan 'geloven als water' een zinvolle metafoor zijn voor multireligieuze betrokkenheid.

En uiteraard heeft Ransijn gelijk als ze schrijft dat het seculiere aan onze tijd een te breed openstaande deur is om nog in te kunnen trappen. Mooi vind ik hoe ze laat zien dat schrijvers als Barth en Schillebeeckx schrijven over niet-christelijke godsdiensten of natuurlijke theologie met christenen als hun beoogd publiek.

Diepe Bron

Eigenlijk is dat wat we in dit tijdschrift *Handelingen* ook vaak doen. We houden oog voor de niet-christelijke wereld, en beschrijven op die manier zo wetenschappelijk, en daarmee zo objectief mogelijk over ontwikkelingen in religieus Nederland.

Het antiprogramma dat Ransijn noemt komt hier minder aan bod, al willen we zo actueel mogelijk blijven in de thema's die we kiezen. Toch weten we dat de lezers veelal mensen zijn die het christelijk geloof wel een warm hart toe dragen en er meestal ook beroepsmatig middenin staan.

Natuurlijk zien deze veelal christelijke lezers in hun omgeving de veranderingen in geloof: de verwatering in de vorm van verminderd

aantal kerkdienstbezoekers, moeilijkere posities voor geestelijk verzorgers van christelijke signatuur in zorg, defensie en justitie en problemen in bijzonder onderwijs om de identiteit vorm te geven. Vaak wordt in de communicatie het woordje 'nog' gebruikt: 'Is er nog een dienst geestelijke verzorging in de instelling? Wordt het vak levensbeschouwing nog gegeven? Hoe lang blijft jullie kerkgebouw nog open? Zitten er nog jongeren op zondag in de kerk?'

We blijven theologisch geëngageerde mensen die ten diepste onze wortels voornamelijk in christelijk geloof hebben liggen. We dragen het christelijk geloof een zeer warm hart toe en hopen via de artikelen in tijdschriften als deze geïnspireerd te worden en blijven voor die diepe Bron waar we uit putten en tegelijk onze ogen niet te sluiten voor de verwatering van geloof die we dagelijks in ons werk ook ervaren.

Vensters openhouden

Meester beschrijft hoe hij zichzelf ziet als agnost, en hoe hij de wending naar binnen bij nieuwe spirituelen herkent en dat afzet tegen oude religie. De waarheid in de tips van Hermus: 'niet hechten aan spullen' is voor hem een *eyeopener* en bewijst dat het christendom in spirituele boeken geheel is verwaterd. Toch denk ik dat 'maak je geen zorgen om je kleding of wat je eet' een tekst is die hier vlak naast ligt en wel degelijk bijbelse grondslag kent.

In het interview benoemt Lavrijsen haar oorspronkelijke katholieke wortels, en hoe ze nu meer van de kerk af leeft. Tegelijk benoemt ze waarden die ze erdoor verinnerlijkt heeft en die ze in haar wetenschap terugbrengt, ook in haar colleges. Zo zitten er stukken van de Bron

in wat ze doet en neerzet, zonder dat dit geloof of de oorspronkelijke religie een doel op zich wordt. Juist het openhouden van vensters, ook bijvoorbeeld tussen verschillende universiteiten met hun heel eigen grondslag en cultuur, benadrukt ze als belangrijk in deze tijd. Mensen hiervan bewust maken kan helpen hun wortels te vinden en hen stevig maken.

Dat beschrijft ook Van der Zande in zijn proefschrift, waarbij het concept levensoriëntatie ons wellicht ruimte biedt om het niet dicht te gooien, op één hoop met levensbeschouwing en religie opzij leggen als 'ouderwets en afgedaan'. Want dat is het gevaar van te veel onderzoeken die bevestigen dat er neergang van religie is, dan wordt alles wat daar enigszins aan doet denken meteen ook door die bril gezien. Terwijl juist in ieders eigen biografie lijnen te ontdekken zijn die zinvol zijn om te ervaren: waar jij je wortels in kunt laten aarden, waarop je je kunt oriënteren, en waar je water en voeding vindt om als stevig mens in deze wereld in transitie te leven.

Verstrengeld

Geloven als water ... het blijkt toch overal doorheen te sijpelen, die oorsprong van ons land. Daar liggen onze diepste historische wortels, in het christendom. Ook wanneer we ons dat zelf al enkele generaties niet meer bewust zijn, zijn de manier waarop ons land is georganiseerd en de kernwaarden die we delen diepgeworteld in christelijk geloof.

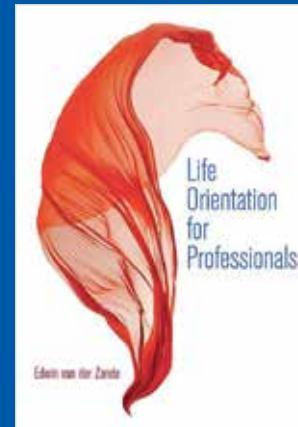
Juist daarom zijn de illustraties van de moderne iconenserie, gemaakt door Anke en Arie Voorwinden-Duurkoop, in dit nummer extra bijzonder. Het laat de rijkdom en veelkleurigheid van die wortels zien, van die christelijke

oorsprong die doorsijpelt, omdat het nu eenmaal door de geschiedenis zo is bepaald. Uiteraard betekent het niet dat we daardoor andere wortels niet de ruimte geven om zich te kunnen voeden. Ik denk dat ze verstrengeld raken en samen steviger staan: een prachtig veelkleurig beeld van ons land. De vensters openhouden naar elkaar, de stukjes spiegel herkennen en verbinden.

Dit themanummer schudt het eigen denken op, laat je opnieuw nadenken hoe het eigenlijk voor jou is, dat geloof van waaruit we meestal werken als we een tijdschrift als dit ter hand nemen. Het helpt de waarde van de wortels te zien, het geloof te verdiepen en de waarde van andere wortels te vergroten door meer helderheid en het kijken vanuit een andere optiek. Juist kijken door de bril van een ander, een niet-christelijk gelovige, een seculiere gelovige of een jongere die vooral benoemt dat 'er wel iets is'; het schuurt soms, maar helpt wel om meer helder te kijken naar en je bewust te worden van onze eigen kernwaarden.

Dan kunnen we gelaafd aan elkaar weer verder met ons werk, met de nuances aanbrengen in wat we zien en horen, ons laten raken door die prachtige veelkleurige diversiteit die ons land rijk is.

Monique (prof.dr. M.C.H.) van Dijk-Groeneboer is hoogleraar Religieuze Educatie en coördinator Universitaire Lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.
E m.c.h.vandijk@uvt.nl

Edwin van der Zande (2018). *Life Orientation for Professionals. A Narrative Inquiry into Morality and Dialogical Competency in Professionalisation*. Almere: Parthenon.

Promotor: prof.dr. Cok Bakker
Co-promotor: dr. Ina ter Avest
Universiteit: Universiteit Utrecht
Datum: 20 november 2018

Oppositie

- Prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer (Universiteit van Tilburg)
- Prof.dr. Harry Kunneman em. (Universiteit voor Humanistiek)
- Prof.dr. Bert Roebben (Universität Bonn)
- Prof.dr. Martin Rothgangel (Universität Wien)
- Prof.dr. Hetty Zock (Rijksuniversiteit Groningen)

Stelling

Levensoriëntatie is meer dan een oppervlakkige verkenning van het leven, het is de betekenisvolle afstemming op het goede.

Kritiek

Onderwaardering van persoonlijke levensoriëntatie in beroepsopleidingen versmalt professionalisering tot iets technisch en instrumenteels. Professionals dienen zelfstandig het hogere doel van hun werk en hun dieperliggende motivaties in dialoog te kunnen brengen. Een vorming in levensoriëntatie kan bijdragen aan een menswaardige samenleving.

Promotie-onderzoek 'Life Orientation for Professionals'

In het hoger beroepsonderwijs is er ruime aandacht voor de wat- en voor de hoe-vraag. Het gaat immers om kwalificatie door kennis en vaardigheden op te doen die nodig zijn voor het uitoefenen van een beroep. Nieuwkomers kijken met frisse ogen naar de beroepspraktijk en willen nog weleens de vraag stellen: 'Waarom doen jullie dat zo?' Deze waarom-vraag lijkt veel op de hoe-vraag, maar wat gebeurt er als je verder doorvraagt? De waartoe-vraag achter het handelen, de vraag naar het hogere doel, naar dieperliggende motivaties? De onderzoeksvraag van mijn promotieonderzoek was daarom: 'Welke betekenis heeft een persoonlijke levensoriëntatie voor de normatieve professionalisering van studenten en *young professionals*?'

Het promotieonderzoek vond plaats aan de Hogeschool Utrecht (HU) in de minor Filosofie. Wereldreligies. Spiritualiteit (FWS). Alle hbo-studenten volgen tegen het einde van hun studie een halfjaarlijkse minor naar keuze. De minor FWS is een algemeen vormende minor en wordt door studenten van uiteenlopende studierichtingen gekozen. Gemiddeld kiezen per jaar 110 studenten voor deze minor.

Zij volgen hoorcolleges in Westerse en Oosterse filosofie en in verschillende wereldreligies en levensbeschouwingen. Daarnaast zijn er ook werkcolleges in moreel beraad, socratische

gespreksvoering, dialoog en debat. De spiritualiteitslijn in de minor maken we concreet door werkcolleges in haptonomie, yoga, verschillende meditatievormen, beeldende vorming, theater-sport, dans en muziekbeleving. De onderwijskundige doelstelling is dat studenten door deze veelzijdige didactische mix zich bewust worden van hun eigen levensoriëntatie in relatie tot hun professionalisering.

Betekenisgeving

Bewustwording van de persoonlijke levensoriëntatie beantwoordt aan de waartoe-vraag achter het professionele handelen. Eerder onderzoek van Kelchtermans (2009) maakt duidelijk dat de biografie van studenten bepalend is voor hun professionele overtuigingen. In de biografie speelt levensbeschouwing een rol, maar krijgt in veel onderzoek zijdelings aandacht en vraagt om een conceptuele verdieping van de relatie tussen levensoriëntatie en normatieve professionalisering.

Hoewel aanvankelijk het begrip 'levensbeschouwing' centraal stond, heeft het onderzoek geleid tot de conceptualisering van het begrip 'levensoriëntatie'. Naast cognitieve vermogens spelen ook imaginatieve, intuïtieve en affectieve vermogens een rol in betekenisgeving van mensen. Levensbeschouwing als overtuiging is eerder een statisch, cognitief begrip, terwijl betekenisgeving als gevolg van levensvragen complexer en dynamischer is.

Eenzelfde dynamiek heeft betrekking op hoe onze identiteit zich ontwikkelt. Ricoeur (1994) onderscheidt een constante (*idem*) en een dynamische (*ipse*) dimensie in onze identiteit. Situaties en personen doen een moreel beroep op ons, waardoor onze identiteit ook telkens iets

verandert. Telkens dienen we af te stemmen op wat het goede is om te doen voor onszelf en voor een rechtvaardige samenleving, aldus Ricoeur.

Op een andere wijze stelt Taylor (1989) dat mensen zich bevinden in een morele ruimte met voorgegeven levensvragen. In die ruimte oriënteert de mens zich, neemt een positie in en verhoudt zich tot de ander. De oriëntatie is gericht op het goede leven, dat ieder mens op een andere wijze duidt.

Praktische wijsheid

Onderzoek naar deze filosofische benaderingen waarin identiteit en moraliteit nauw samenhangen, resulteerden in de volgende definitie:

Levensoriëntatie is een existentieel positioneringsproces met betrekking tot het mensbeeld, het wereldbeeld, het meta-empirische met als horizon het beeld van het goede leven.

Het *existentiële* duidt op de levensvragen waartoe ieder mens zich verhoudt en waarmee iedereen geconfronteerd wordt. De ruimte waarin het *positioneringsproces* plaatsvindt, is gekaderd met theologische begrippen, die een inclusief karakter hebben. Dit positioneringsproces is dialogisch, omdat het meerstemmige zelf van de mens zich voortdurend afstemt op een nieuwe situatie (Hermans & Hermans-Konopka 2012). Niet alleen vindt er een dialoog in het meerstemmige zelf plaats, maar ook met de fysieke ander, hetgeen leidt tot bewustwording van de eigen positie.

Voor professionals is het belangrijk om hun levensoriëntatie onder woorden te kunnen brengen ter ondersteuning van hun professioneel handelen. Kunneman (2009) spreekt over het belang van existentiële en morele leerprocessen in professionalisering. Hij spreekt over normatieve

professionalisering, omdat genoemde leerprocessen resulteren in kennis die een normering aan het handelen oplegt. Het is de subjectieve norm die terugkomt in de vragen 'wat is goed werk?' en 'wat draagt mijn handelen bij aan een goede samenleving?' Bewustwording in de persoonlijke antwoorden draagt bij tot inzicht in de praktische wijsheid, waarmee professionals hun beroep uitoefenen, zodat zij zich moreel kunnen verantwoorden tegenover collega's en derden.

Narratief-kwalitatief onderzoek

In de minor FWS exploreren studenten hun levensoriëntatie aan de hand van een uitvoerige lijst met faciliterende vragen. De vragen gaan in op genoemde beelden in de definitie, maar ook op hun biografie, hun visie op de samenleving, op hun beroep, op hun dromen en idealen.

In de eerste vier weken beantwoordden de studenten deze vragen en op de helft van de minor herlazen zij hun eerdere beschrijvingen en vulden zij waar mogelijk met een andere kleur ook de eerdere beschrijvingen aan met nieuwe inzichten en woorden. Aan het einde herhaalden ze deze oefening en drie à vier jaar na hun opleiding deden ze dat nog een keer op vrijwillige basis. Zo ontstond er een veelkleurig overzicht hoe zij verhalenderwijs hun levensoriëntatie beschrijven. Uiteindelijk zijn 68 portretten voor het narratieve onderzoek geselecteerd.

Voor het narratief-kwalitatieve onderzoek zijn enkele analyse-instrumenten ontwikkeld met behulp van Van Knippenbergs (2008) narratieve en de theorie van het dialogische zelf (Hermans & Hermans-Konopka 2012). Deze laatste theorie beschrijft dat het 'meerstemmige zelf' bestaat uit een verzameling van ik-posities. Deze ik-posities

corresponderen met waarden die altijd affectief geladen zijn, omdat ze voortkomen uit eerdere ervaringen.

Zeven typologieën

Uiteindelijk leidde het narratief-kwalitatieve onderzoek in een beschrijving van zeven typologieën. Het onderscheid in de typologieën wordt bepaald door biografische grenservaringen en hun narratieve verwerking in levensoriëntatie gerelateerd aan normatieve professionalisering.

Zo is er een typologie waarin vroegere ambivalenties, zoals scheiding ouders, pestverleden, misbruik, een belangrijke rol spelen in het narratief van de studenten. Studenten tonen in hun beschrijving een verbinding met de wijze waarop ze naar hun beroep en de samenleving kijken. Ze willen zich ook meer verdiepen en nemen meerdere perspectieven in hun beschrijvingen op. Andere studenten met een zelfde ambivalentie laten juist minder perspectieven en minder verdieping zien en komen ook niet altijd tot een narratieve verbinding met hun beroep.

Een andere typologie beschrijft de werking van een stille ambivalentie. Een student dacht haar pestverleden een plek gegeven te hebben, maar deze kwam door een schilderoefening en positieve feedback toch weer boven. Uiteindelijk werkte de bewustwording van deze ambivalentie als een katalysator om in haar stage en werk als leraar Engels haar leerlingen beter te begeleiden bij onzekerheid en faalangst.

Bewustwording

De zeven typologieën ondersteunen opleiders om zicht te krijgen op verschillende wijzen waarop studenten hun levensoriëntatie beschrijven en

vervolgens verbinden met opvattingen over beroep en samenleving. Iedere typologie vraagt om een andere begeleiding, waarbij de ene typologie dus ook niet beter is dan de andere. Bewustwording en verbreding van perspectief draagt, zo blijkt, bij tot een grotere flexibiliteit en aanpassingsvermogen van studenten en *young professionals* in een steeds veranderende samenleving.

Een belangrijke kritische vraag die de oppositie stelde, was in hoeverre machtsprocessen, als onderdeel van normatieve professionalisering, een rol spelen in het onderzoek. Deze zijn niet gethematiseerd, maar eerst is bewustwording van de eigen positie noodzakelijk om inzicht te krijgen in de werking van macht op de werkvloer. Bewustwording van de persoonlijke levensoriëntatie leidt tot een grotere zelfkennis en weerbaarheid, omdat studenten de professional en persoon in zichzelf narratief weten te verbinden.

Literatuur

- Hermans, H.J.M., & Hermans-Konopka, A. (2012). *Dialogical Self Theory. Positioning and Counter-Positioning in a Globalizing Society*. NY: Cambridge University Press.
- Knippenberg, T. van (2008). *Existentiële zielzorg. Tussen naam en identiteit*. Zoetermeer: Meinema.
- Kunneman, H. (2009). *Voorbij het dikke-ik: Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Deel 1. Amsterdam: SWP.
- Ricoeur, P. (1994). *Oneself as Another*. Translated by Kathleen Blamey from the original *Soi-même comme un autre*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Edwin (dr. E.) van der Zande is werkzaam bij het Lectoraat Normatieve Professionalisering (Kenniscentrum Leren en Innoveren) aan de Hogeschool Utrecht.
E edwin.vanderzande@hu.nl

ACTUEEL

STUDIEDAG: SPELEN MET ZIN

9 september, 10 februari, 10.00-16.00 uur; Tilburg School of Theology Utrecht; www.tilburguniversity.edu

Pastores, geestelijk begeleiders, geestelijk verzorgers, levenscoaches krijgen in deze cursus een dialoogmodel aangereikt om creatief en verrassend het gesprek aan te gaan rond ervaringen van chaos en schoonheid, ervaringen van kwetsbaarheid en ontregeling.

TRAINING: BIJBELLEZEN IN EEN INTERCULTURELE GROEP

10 september, 20.00 uur; Protestantse Landelijk Dienstencentrum, Joseph Haydnlaan 2a in Utrecht; www.protestantsekerk.nl/evenementen

Met mensen van verschillende culturele achtergrond samen de Bijbel lezen is niet altijd makkelijk. Hoe pak je zoiets het beste aan? De Protestantse Kerk heeft samen met de Stichting Geloofsinburgering hiervoor een handleiding en materiaal ontwikkeld: tien lessen vanuit het Marcusevangelie. Tijdens deze bijeenkomst ontvangen deelnemers informatie en een handreiking om het materiaal vruchtbaar in te zetten.

TRAINING: ZICHT OP JEZELF

4 november, 17 februari, 13.30-17.00 uur; Radboudumc KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging Nijmegen; www.radboudumc.nl/onderwijs

Deze training helpt je zicht te krijgen op je spirituele autobiografie en er woorden aan te geven, gericht op diepgaande en omvormende ervaringen en gebeurtenissen die blijven doorwerken in je leven. Stapsgewijs loop je aan de hand van enkele grondthema's een paar keer je leven door. Gaandeweg ontvouwt zich de kaart van je leven en ga je lijnen en verbindingen, halteplaatsen en bestemmingen zien.

WERKDAG: RITUELEN IN DE PRAKTIJK

6 november, 9.30-17.30 uur; Radboudumc KPV-Expertisecentrum Geestelijke Verzorging Nijmegen; www.radboudumc.nl/onderwijs

Rituelen spreken het symbolische bewustzijn aan, een bewustzijnslaag op het niveau van intuïtie en dromen. Symbolen en rituelen voegen zo een dimensie toe aan de realiteit die helend, verhelderend en verrijkend kan zijn. Daarom vragen mensen naar een ritueelbegeleider. Voor geestelijk verzorgers zijn rituelen onmisbaar gereedschap.

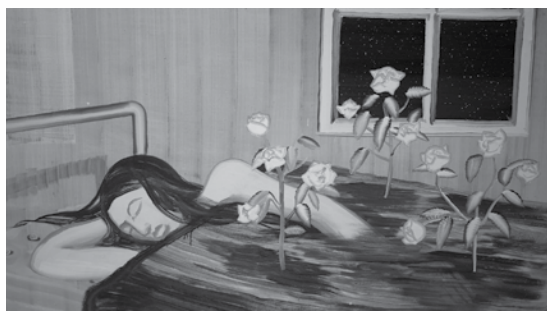
WWW.HANDELINGEN.COM

Voor de actuele agenda. Ook kunt u putten uit een aantal beeldmeditaties met beeld in kleur. In het archief valt op thema te zoeken in eerder gepubliceerde artikelen.

Het goede leven en het lijden

EDITIEREDACTIE | HANS SCHILDERMAN

Wat moeten we met de vraag naar het goede leven en allerlei eindmaten ervan, zoals welzijn, geluk, gezondheid, levenskwaliteit of verlossing, in een wereld waarin vooral geleden wordt? In de zorg zit daar ook een praktische kant aan: hoe interpretere je het goede leven, op welke signalen moet je letten, hoe communiceer je dat, en hoe doe je dat juist op die momenten dat het goede leven ver te zoeken is?

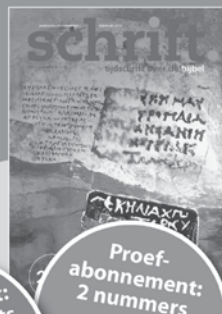
Een filosoof, een medicus en een theoloog gaan in op deze interpretatiepraktijk. De filosoof gaat daarbij na in hoeverre de wijsheidstradities praktische instrumenten bieden om het goede leven in beeld te brengen: hoe zie je of iemand goed leeft te midden van existentiële vragen die om oplossingen vragen? De medicus heeft een diagnostisch instrumentarium om lijden vast te stellen, maar hoe kan zij of hij vervolgens bij pijn, ziekte, en handicaps bijdragen aan een goed leven? De theoloog gaat op zoek naar aanwijzingen voor verlossing: waaraan merk je of iemand 'heil ten deel valt' juist op die momenten waarin het er om spant?

Na dit drieluik volgen praktische introducties over een specifieke narratieve, rituele, morele, biografische of spirituele methode van interpretatie. Dit *Handelingen*-nummer biedt hiermee een uitwerking van het achtste Symposium Religie en Zorg eind januari dit jaar aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

schrift.

tijdschrift over de bijbel

Geeft inzicht in de achtergronden van de Bijbel als historisch boek, als literair werk en als belangrijke bron voor kunst en cultuur.

Biedt vier keer per jaar voor een breed publiek sprankelende analyses uit het Oude en Nieuwe Testament van bijbelse figuren, boeken en teksten.

Neem nu een (proef)abonnement op *Schrift* of geef het aan iemand als origineel cadeau!

www.tijdschriftschrift.nl

Jaar-
abonnement:
1e jaar slechts
€32,75
i.p.v. €44,-

Proef-
abonnement:
2 nummers
€15,-

KokBoekencentrum
tijdschriften

